

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

12.

ALANYTALAN MONDATAINK
ALANYÁRÓL

RTA

SZÉKELY ÁBRAHÁM.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA.

1904.

Ára 1½ korona.

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

12.

ALANYTALAN MONDATAINK
ALANYÁRÓL

RTA

SZÉKELY ÁBRAHÁM.

BUDAPEST.

AZ ATHENÆUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA.

1904.

I.

»Alanytalan mondat.« Kénytelen az ember a kérdésre általában is kiterjeszkedni. Az alanytalan mondatokkal eddig foglalkozók közös tévedése. Nem a jelentésüket, hanem a természetüket kell vizsgálnunk. Különbség a kifejezéseknek jelentése és természete között. Az alanytalan mondatok természete megismerésének helyes módja. Segítségek. A külső forma gyarlósága a fejlődő eszmei tartalom megérzékítése tekintetében.

Mióta Miklosich *Verba impersonalia im Slavischen* c. értekezése megjelent,¹ nyelvészek és logikusok egyaránt fejtegetik ezeket az érdekes nyelvi jelenségeket, kiki a maga módja szerint: egyik talál alanyt az ú. n. impersonaliák némelyikéhez, a másik mindegyikéhez; ez a logikus az egytagú ítéletek utópiáját véli megvalósulva bennök, az csak azt látja, hogy a rendes paradigma szerint vannak alkotva. Az *impersonale* elnevezést, mely Apolloniusztól és Priscianustól kezdve a középkoron át hozzánk jutott, helytelennek találják, mert a személyragjok harmadik személyre mutat s jobbnak látják az *alanytalan ige*, vagy, minthogy ennek értelmetlensége hamar szembeötlik, az *alanytalan mondat* nevet. Ez az elnevezés az általános most a nyelvtudományban, ezt használok tehát egyelőre én is, csak azért, mert egyéb immég szokatlan terminussal talán zavarnám a fejtegetés síma menetét.²

Akármennyire is szerettem volna szorosán véve csak a magyar, illetve evvel kapcsolatban a finn-ugor alanytalan mondatokkal foglalkozni, nem tehettem; mert ma már az eddigi értekezőktől ehhez a tárgyhoz összehordott anyag, még inkább a különböző vélemények sora nem tűri, hogy az ember behúnyt szemmel menjen el mellette. Kénytelen vagyok tehát én is értekezésem magyát kritikai burokkal venni körül, hogy ebben a

¹ Denkschriften der Kais. Akademie der Wissensch. Wien 1865.

² Közbe-közbe azonban eléje teszem, hogy ú. n., amivel jelezni akarom, hogy nem tartom helyesnek.

magam vizsgálódásainak eredményét mások e tárgyról való nézeteinek melléje vagy ellenébe állítsam s így a magyar alanytalan mondatok fejtegetésével ne csupán ezekről, hanem az alanytalan mondatokról általában mondjak véleményt.

Idáig e kérdés fejtegetésénél az a szempont vezette a nyelvészeket és logikusokat, hogy az alanytalan mondatok értelmének és eredetének vizsgálata együvé nem tartozó dolog, vagyis ahhoz, hogy az alanytalan mondatokban rejlő mai értelmet megértsük és bontogassuk, semmi szükség az ősi értelemre s a máig való fejlődésre. Miklosich és Sigwart¹ egyenesen ebből indul ki, valamint Marty is, aki ugyan megengedi, hogy az alanytalan mondatok eredete vizsgálatának megvan a maga tudományos értéke, s az ősalak lehet is külön fejtegetés tárgya, de nekünk, ha a mai alanytalan mondatok értelmét akarjuk tudni, ilyesmire nincsen szükségünk és a dolgok lényegére nem is tartozik.² Puls flensburgi tanár érdekes értekezésében támadja Martyt emiatt s egyáltalában nem érti, hogy évezredes nyelvi kifejezéseket mikép lehessen a mai nyelvtudatból megmagyarázni, hacsak azt nem gondoljuk, hogy azok az idők folyamán semmit sem változtak; egyszersmind megmutatja a helyes utat, melyet az alanytalan mondatok vizsgálatánál járnunk kell.³

Mielőtt a Puls nézetéhez csatlakoznám, még néhány megjegyzést kell tennem. Martynak igaza van abban, hogy a mai nyelv kifejezéseinek jelentését önmagokból is megmagyarázhatjuk. Ahhoz, hogy pl. valami közmondás mai értelmét felfogjam, felesleges ismernem a közmondás keletkezését. A *tönkre megy* szólásnak megvan a képzeletben a maga tartalma, anélkül, hogy használatánál egyszersmind a régi, eredeti jelentése asszociálnék; sőt rendes körülmények között — ha a szólás fejlődésével nem foglalkoztam — nem is asszociálódhatik; s annak a kereskedőnek, vagy parasztembernek, ha a társa vagy vetése tönkreemenéséről beszél, eszébe sem ötlük a csónak vagy hajó tönkreemenése. Ezért

¹ Miklosich: Subjectlose Sätze. Wien 1883. Sigwart: Die Impersonalien. Freib. 1888.

² Vierteljahrschr. für wiss. Philosophie VIII. 88. 1. ... es kommt hier nicht darauf an, ob man irgend einmal früher ein Subject bei den heutigen Impersonalia .... gedacht habe, sondern was gegenwärtig im Bewusstsein des Sprechenden (und Verstehenden) sei, denn jedenfalls handelt es sich um die Deutung jener grammatischen Formel, nicht um die Erklärung ihrer Entstehung.

³ Jahresbericht des kön. Gymn. zu Flensburg, 1887/88, 88/89. 40. 1.

tehát Pulsnak nincs mit felháborodnia Marty szavain, annál kevésbé, mert ő — mint látnivaló — túlságba megy. Honnan van már most, hogy Marty helyes okoskodásával helytelen álláspontra helyezkedik s Pulsot helytelen ítélete, mely szerint a jelenlegi alakokból az alanytalan mondatok mai értelmét meg nem mondhatjuk, legalább a jó útra tereli? Alapjában mind a ketten tévednek és mind a kettőnek közös a tévedése. Az alanytalan mondatokat vizsgálva, nem az értelmökre akarunk jutni, hiszen csakugyan minden szónak, nyelvi alaknak az az értelme, amit jelenleg értünk rajta, se több, se kevesebb, s ennek az értelemnek a megvilágításához elégséges a mostani nyelvhasználat; hanem mink az ú. n. alanytalan mondatok természetét akarjuk megismerni általában, kijelölni azt a helyet, mely őket a nyelvben megilleti. Az értelem, jelentés keresése nem cél így önmagában, mert hisz minden korban, a nyelvfejlődés minden szakában adva van. A kifejezés jelentése momentán jellegű, a szóló és megszólított gondolkodásához van kötve s ehhez képest a nyelvi formával teljesen meg van határozva. Mi kutatni való van azon, hogy *esik, havazik, beborúl* mit jelent? Lehet-e itt egyebet, mint tautolog választ adni? Mi az értelme annak, hogy *esik*? Hát *esik*. Annak, hogy *havazik*? Hát *havazik*. *Beborúl* mit jelent? Hát *beborúl*, sötétedik. Bizonyára az *esik, havazik, beborúl* kimondásánál ma senki sem akar tudtára adni a megszólítottnak egyebet, mint a természetben történt változást, amit avval a szóval vagy szólással kifejez. Mert a szó jelentése, értelme minden időben és mindenhol csak annyi, amennyi egymás megértésére szükséges. Még jobban ki kell terjeszkednem arra, hogy mi különbség van némely nyelvi formák pusztá jelentése vagy értelme és természete között, hogy a mindjárt levonandó következtetés külön magyarázatra ne szorúljon. A kifejezések jelentése praktikus értékű, gyakorlati célzata van: a megértetés és megértés; a kifejezések természetét az a kimondásoknál bennök lapangó eszmei tartalom mutatja, mely a nyelv hosszú élete folyamán fejlődve világosabban-homályosabban ott rejtőzik a pusztán a közlekedésre szánt maradi formában, vagy a forma valamelyik csökevény részében, tehát tisztán elméleti értékű.¹ E szerint

¹ Valamint az ember szelleme — a testhez képest — egy bizonyos időn túl — rohamosan fejlődött, a gondolkodás is csakhamar túlfejlődik a beszédfelmán. A test és a nyelv külső formája, mint nehéz matéria, lassúbb változásnak van alávetve, mint a leheletszerű és minden hatás iránt fogékony

a kifejezések jelentésének magyarázata lehet célja a nyelvtanításnak, de nem a nyelvtudománynak. Most már kimondhatni, hogy az alanytalan mondatok vizsgálásánál sem a mai, sem az ősi jelentés keresése nem lehet cél, hanem a jelentés csak egyik eszköz arra, hogy a nyelvkuatatót a kérdéses jelenségek természetének megvilágítására és ezáltal nyelvbeli helyök kijelölésére segítse.

Ez tehát a közös tévedése Pulsnak és Martynak és azoknak a nyelvészeknek és logikusoknak általában, akik idáig az ú. n. alanytalan mondatokkal foglalkoztak s alanyosoknak, alanytalanoknak, négy vagy tíz csoportba oszthatóknak, elemi egytagú ítéleteknek állították s igyekeztek mivoltokat megállapítani, — hogy t. i. a jelentésüket tették vizsgálatok céljává, ezt a célt pedig a tőlök is nyilván ismert természetök segítségével akarták elérni. Azaz megfordítva jártak el. S minthogy a cél összehajló vonalak találkozása pontján van, a vonalakkal egyenesen ellentett irányban haladók nemcsak a céltől távolodnak folyvást, hanem a hozzá vezető utaktól is. Vannak, kik az egymástól egyre távolodó utak közt mennek, tudatában a célnak, melyre törekeshnek, de már nem látnak utat, csak haladnak a megkezdett irányban; vannak megint, kik épen a célhoz vezető utat mérik, de ellenkező irányban. Ez utóbbiak közé tartozik Puls is. Az utat látja, meg is mutatja,¹ de háttal a célnak halad rajta.

Hogy természetöket megismerjük, elejétől végig kell kísérenünk az alanytalan mondatokat fejlődésök minden fázisán keresztül, ősi formájoktól, ősi jelentésöktől kezdve mai kialakulásökg, kutatva mindig azt az eszmei tartalmat, mely a pusztá jelentés mögött, ennek célzatos erejétől elnyomva ott lappang a kifejezésben, hol homályosabban, hol világosabban, de néha kitör a for-

lélek, gondolat. Amik a testen a csökevények, azok a maradi kifejezések a nyelvben. Ilyen csökevények gyakran egész külső formák a nyelv maradiságánál fogva (pl. *a nap felkel, csillag esik, lefut* stb.), melyekből azonban épügy mint az anatómia és a szomatikus antropológia a rudimentumokból korábbi, sőt ősi állapotára az embernek tud biztosan következtetni, a nyelvtudomány is régebbi alakra vagy eszmei tartalomra mutathat. (Ilyen rudimentum a ném. es regnet *es-je*, a mennydörög *menny-e*, a votj. inmar zorä [= esik az eső, szóról-szóra : az ég esőzik] *inmar-ja* stb.)

¹ Jahresb. 1888/89. 40. l. Der einzig richtige Weg ist doch der, ... zu zeigen, wie der ursprünglich zugrunde liegende d. i. der Form entsprechende Gedanke sich allmählich zu dem unseres jetzigen Bewusstseins entwickeln konnte.

mába is, természetesen — minthogy általában minden, már a legprimitivebb nyilvánításában is komplikált, lelki folyamat csak a durva organizmus ólombotjára támaszkodva lépheti át az érzékelhetőség küszöbét — nagyon is korlátozott és kezdetleges módon. Ellenvethetnék némelyek, hogy ezt a fejlődést nehéz követni biztosan, annak az eszmei tartalomnak a kialakulását lehetetlen kutatni anélkül, hogy minduntalan kétes értékű feltevésekhez ne kellene folyamodnunk. Ezt tagadom. Két nagy segítség kínálkozik az alanytalan mondatok kutatásához. Az egyik azok a nyelv maradiságánál fogva megőrzött formák, melyekben, mint említettem, a lappangó eszmei tartalom ki-kitört. *Indra, džauš varšati, Zeús veí, Juppiter, coelum pluit, egli piove, es regnet, inmar v. kwaž zorä, mennydörög* stb. olyan formák, melyekből az anatómus biztosságával vonhatunk következtetéseket az alanytalan mondatok természetére. A másik még nagyobb segítség pedig maga az ember, az általános ember, aki érzéseiben, gondolkozásában, minden testi és lelki folyamatában, szóval minden megnyilvánulásában egyforma természeti törvényeknek van alávetve a föld egész kerekiségén. A nyelv is csak az organizmushoz kötött lelki produktum; fejlődésének törvényei általában minden beszélő és értő lényre egyformán érvényesek. De a nyelv ez általános érvényiségén alapszik épen az a kifejezésekben rejlő eszmei tartalom, mely a szóban forgó nyelvi jelenségek természetét határozza meg. S így az alanytalan mondatok vizsgálatában az a kedvező helyzet áll elő, hogy a különböző nyelvek hasonló jelenségeiből az alanytalan mondatok természetére általános érvényű következtetést vonhatunk.

A nyelvi kifejezések külső formát adván a gondolati tartalomnak, ezt csak hiányosan érzékkítik. Ebben mindenki megegyezik. És természetes is, hogy azt az összetett lelki folyamatot, mely az érzéki benyomástól a gondolat megvillanásán túl ennek teljes kifejlődéséig végbemegy, a durva organumhoz kötött nyelv teljes egészében ki nem fejezheti; s hogy mégis egyenértékeül szolgál egy név, valamely szólás a létrehozója gondolatnak, ez megint új lelki processzus eredménye. A *kolibri* vagy *Lajos* vagy *hoppon maradt* nem azért válik érthetővé, mintha magában foglalná a kolibrinak, az illető Lajosnak vagy az említett szólásnak megfelelő egész eszmei tartalmat, hanem azért, mert az értőben e nevek hallatára legalább is egyenlő gondolati folyamat megy végbe avval, ami kimondásukig a beszélőben végbement. Mihelyt

ez nem történik, ha a hallgató kolibriről még nem hallott, vagy a szóba hozott Lajost nem ismeri, vagy a mondott szólás vonatkozását nem tudja, már nem felelhet meg a kívánalmaknak a nyelvbeli kifejezés, az őt létrehozó gondolatnak ez a gyarló formája, melynek funkciója teljesítéséhez másik, a folyó beszédet illetőleg legalább is egyenlő gondolati tartalmú főre van szüksége.¹ Ez világos és senki sem tagadhatja. De nem elég. A nyelvbeli forma gyarlósága a gondolati formához képest kimondhatatlan. Mert a külső forma még akkor sem végez tökéletes munkát, ha az imént említett feltétel a beszélő és értő irányában nem hiányzik. Az ember gondolati tartalma folytonos változásnak van alávetve; de ebben a változásban, mint általában semmiféle változásban, nincs határmesgye, árok, hanem a régibb tartalom átfolyik az újabbba s lassankint belemosódik. De átalakulván, el nem veszett. Akármilyen átalakuláson menjen is végig valamely empirikus úton szerzett eszmei tartalom az érzékek és gondolkodás fejlődésével, az az átalakulás mindig bővülést jelent. A legújabb eszmei tartalomban is benne kell lennie annak az első legszűkebb gondolatnak, melyből az utolsó kifejlődött, akár mily elmosódottan is. És állíthatja valaki, hogy egy kis darab sárga viaszhoz fehérét végre olyan mennyiségben gyúrhatni, hogy abban a sárgának többé nyoma sincs, én azt felelem, hogy az a viaszcsomó csak a mi érzékeinknek és a felületes vizsgálatnak csupa fehér. Annak a kis sárga viasznak a hatása benne van az egésznek a hatásában. A kifejezés, a külső forma, ha az említettem feltétel meg is van, mindig csak az utolsó eszmei tartalmat közvetíti. De nem analizáltan, hanem a maga egységes hatásában. S bár ez époly természetes mint az, hogy a *napfény* szó kiejtésénél soha senkinek sem fog következetesen vörös, sárga, zöld stb. szín a tudatában megjelenni, mégis látnivaló, hogy a nyelvbeli forma még a legkedvezőbb feltételekkel is a gondolati tartalmat hiányosan, jobban mondva felületesen közvetíti. Azaz a momentán jelentés a fejlődő eszmei tartalomnak mint egységnek teoretice felületes, de a gyakorlati célnak megfelelő kifejezése. De az is igaz, hogy valamint a napfény természetét és

¹ Szépen mondja Humboldt: »... der Mensch versteht sich selbst, indem er die Verstehbarkeit seiner Worte an Adren versuchend geprüft hat«. Über die Verschiedenheit des menschl. Sprachbaues stb. Berlin 1836. 53. l.; a másik lapon: In dem Verstehenden wie im Sprechenden muss derselbe aus der eigenen, inneren Kraft entwickelt werden«.

helyét a fénytalanban nem az az egyetemes hatás határozza meg, melyet a mi primitív látóérzékünkre gyakorol, hanem az analysis útján nyert színek, épúgy valamely nyelvi jelenség természetét is elejétől való fejlődésének [nyomon kísérésével és a közvetítette eszmei tartalom elemzésével ismerhetjük meg. Ezért hangoztatom, hisz értekezésem iránya, hogy csakis ennek a fejlődő eszmei tartalomnak a vizsgálata vezet bennünket az alanytalan mondatok helyes definíciójára, nem pedig pillanatnyi jelentésök magyarázata.

II.

Humboldt *innere Sprachform*-ja. Humboldtól deduktíve lehetetlen az *innere Sprachform* helyes magyarázatára jutni, de a meglévő igaz nézet erősödést nyer belőle. Gramatika és nyelvtudomány. A fejlődő eszmei tartalom az általános emberiben gyökerezik. A nyelv külső és belső formája. Humboldt zavarossága. Steintal meggondolatlanul lobbantja Humboldt szemére, hogy ellenmondásba keveredik. A nyelv dualizmusa. Humboldt tévedése a belső forma különfélesége tekintetében. Steintal magyarázata. Marty magyarázata. Az *innere Sprachform* nem praktikus célzatú, hanem elméleti jellegű. Az *innere Sprachform* nem egyéb, mint a fejlődő eszmei tartalom. A fejlődő eszmei tartalom megnyilatkozása intenzitásának három foka. Az ú. n. alanytalan mondatok jelen magyarázata a fejlődő eszmei tartalom alapszik.

A nagy Humboldt *Über die Verschiedenheit des menschl. Sprachbaues* c. holta után megjelent munkájában, melyben a nyelvtudomány terén korszakot alkotó eszméit megkristályosodva, bámulatos egyszerűséggel és — néhány sorát kivéve — nagy világossággal teszi élénk, már hosszan fejtegeti a nyelveknek sokféleségükben is egységes voltát. »Denn so wundervoll ist in der Sprache die Individualisirung innerhalb der allgemeinen Übereinstimmung, dass man ebenso richtig sagen kann, dass das ganze Menschengeschlecht nur Eine Sprache, als dass jeder Mensch eine besondere besitzt.« (47.) Végre arra a meggyőződésre jut, hogy nemcsak belső szerkezete lényegileg egyforma minden nyelvnek, hanem külső formája is.¹ Kedves dolog volna ugyan rám nézve bővebb kifejtése annak, hogy mint jutottam én is apriori ugyanilyen következtetésekhez az alanytalan mondatok

¹ Da die Naturanlage zur Sprache eine allgemeine des Menschen ist und Alle den Schlüssel zum Verständniss aller Sprachen in sich tragen müssen, so folgt von selbst, dass die Form aller Sprachen sich im wesentlichen gleich sein und immer den allgemeinen Zweck erreichen muss. Die Verschiedenheit kann nur in den Mitteln und nur innerhalb der Grenzen liegen, welche die Erreichung des Zweckes verstattet. 298. 1.

mivoltával való foglalkozásom közben, s részben a dologra is tartoznék, de a hosszadalmasságtól irtózom s így csak annak fejtegetésére szorítkozom, hogy az előbbi pontban említett s a szóban levő kifejezések természetét meghatározó fejlődő eszmei tartalom milyen igazolást adó kapcsolatban van Humboldt nézeteivel.

Humboldt, a nagy szellemek csodálatos igazság-sejtésével egy fogalmat, az *innere Sprachform* fogalmát dobta a nyelvtudományi kutatás terére anélkül, hogy mivoltát kellőképen megmagyarázta volna. *Über die Verschiedenheit* c. munkájában egész fejezeten át foglalkozik vele s a munka más részeiben is találunk rá vonatkozásokat, de magának a fogalom alkotójának véleménye saját teremtményéről — elég különös — csak homályosan áll elénk. Nem sajnálhatjuk ezt eléggé, mert határozott definíció Humboldt részéről bizonyára nagy könnyebbségre lett volna a kutatásnak; de valószínű, hogy ő inkább csak sejtette ezt a belső formát, mely tudunkon kívül előnti, besugározza a nyelvbeli kifejezéseket, minek következtében végléges meghatározását meg sem kísérelte. De ezen esetben az utána következő kutatóknak kötelessége ezt az annyira fontos fogalmat megvilágítani és értékét meghatározni.

E tekintetben nincs is ok panaszsra. Humboldt *innere Sprachform*-ja nem maradt meddő: hatása megnyilatkozott és nyilatkozik maig is, megtermette a maga irodalmát a nyelvkutatás sorompóin belül. De épen az a bizonytalanság, melyben Humboldt ezt a fogalmat hagyta, az egyik oka, hogy az eddig hozzászólók nem jól magyarázzák sem a Humboldt szavait, sem magát az *innere Sprachform* mivoltát. Ez a fogalom így csupaszon sok mindenféle magyarázatot elbír. Kinézheti valaki Humboldt szavaiból, hogy az nem egyéb, mint »das eigentümliche System der grammatischen Kategorien einer Sprache«, ¹ vagy mondhatja más, hogy »Die innere Sprachform ist . . . bloss ein durch die eigentümliche Lage des Sprechenden bedingtes Hilfsmittel des Verständnisses« ² és sokan, akik Humboldtból indulnak ki, még sokfajta meghatározással állhatnak elő, de nem tudják, hogy már okoskodásuk kezdetében ott rejtezik a későbbi tévedések csirája: Humboldtból akarják az *innere Sprachform* helyes definícióját megalkotni. Ez tisztára lehetetlen. Ő, ki merem mondani még-

¹ Steinthal: Charakteristik stb. Berlin, 1860. 316. l.

² Marty: Viertelj. VIII. 340. l.

egyszer, csak sejtette az *innere Sprachform*-ot, de erről való homályos fejtegetése a maga egészében nem mutat rá a felvetett fogalom lényegére; az a gyanúm, hogy nem is akart. A nagyok gondolkozására is, akik korukon felülemelkednek, hat a saját koruk szelleme. Ez a hatás természetesen csak ártalmas lehet. Gyakran lelkesül valamely nagy gondolkozó olyan igazságon, mely utána még százados szunnyadásra van kárhozthatva, de mire szavakba önti, írására már ránehezedett kora gondolkozásának köde s mi az igazságnak csak sejtését látjuk a homályos sorokban.¹ De bámuljuk ezt is. És ezért nem ítéljük el azt a nagy szellemet, hogy ilyen fátyolos írásban alkudott meg a maga mélyrelátásával és kora gondolkozásával.

Veszedelemes tehát Humboldtól levezetni az *innere Sprachform* meghatározását; ennek az »a posteriori« nyert definíciónak a tévessége, bármily szellemes legyen is a fejtegetés, bármily élesen tüntesse is föl az értekező a Humboldt homályos beszédéből kicsillanó szellemet s az ebből magyarázható szándékot, szinte múlhatatlan s őmaga a legjobb esetben Sancho helyzetébe kerül. Megragadja azt a kicsillanó szellemet és belefogózkodik, mint egyetlen reménybe a sötétségben, avval a hittel, hogy csakugyan az a helyes kibontakozás egyetlen módja is. Árokipartbkapaszkodás!

A Humboldt *innere Sprachform*-jából kiragyogó mély gondolatot az fogadhatja igazán ujjongó örömmel, aki a maga már kibontott nézetét látja tőle megerősülni.

A gyakorlati grammatikának, minthogy magában véve a praktikus célt tartja szem előtt, a nyelv változatlanul álló anyag, melynek megnyilvánulásai bizonyos gondolkodási sémák szerint logikai rendszerbe foglalhatók. Változatlan anyag, legalább is arra az időre, míg ez a rendszerbe foglalás el nem készül. A gyakorlati grammatika mintegy megállítja a nyelvet folytonos fejlődésében, hogy individuális képét megrajzolja, aztán engedi ismét fejlődő útjára; akárcsak a vegyész, aki egy kis időre folyóssá sűríti a levegőt, mely miután bemutatta magát s meghagyta kékes színét a szemlélők tudatában, tovább illan a láthatatlanságba.

¹ Humboldt, aki először ki tudta mondani, hogy »die Sprache muss als ein sich ewig erzeugender Stoff angesehen werden« nem bírta a nyelvtudományra vasalt logikai bilincseket lerázni. S így munkáit olvasván, számos helyen szavai, mint valami leláncolt titán saját sorsán való gúnyos kacagása hangzanak.

A nyelvtudomány vizsgálódásának alapja épen a nyelv folytonos fejlődése, mely végbement legegységibb megétszéseiteől maig, s kutatásainak célja, hogy ezt a fejlődést nyomról-nyomra minél jobban megvilágítsa és bemutassa a nyelvi jelenségeket a magok nivoltában, úgy ahogy azoknak, mint lelki folyamatok produktumainak szükségképen támadniok, fejlődniök kellett, minden időben, minden helyen belsőleg egyformán. Ugyanegy alapból, ugyanazon indítóokkal és tendenciával indúljanak bár százan is ki, lehet, hogy más szavakkal, más, a körülmények szerint esetleg épen száz formában, de lényegileg ugyanazt kell mondaniok. Az általános emberi az az alap, melyből a nyelv, öntudatlan lelki szükségéttől¹ indítva, a közlés, a maga-megérettetés célzatával kiindult. Nézzük csak: ugyanaz a lelki alap, ugyanazok az organumok.² A nyelv az érzéki világ átszűrődése az emberen. Az egész emberen: lelkén és organizmusán. Ez a kettő azonban — amellet, hogy egymásban gyökereznek — egyforma lévén minden emberben, az a processzus is, mely útjokon végbe megy, szükségképen egyforma. A külső világ minden emberre ugyanazon feltételek közt teszi a hatását. Senki sem appercipiálhat a tér és idő apriori fogalma nélkül; egy beszámítható állapotban levő épézzékű ember sem láthatja a tornyot tetővel lefelé, a repülő madár mozgására a délszaki ember sem mondhat egyebet, mint az esz-kimó. A természet tulajdonságaiban nyilatkozott meg őseinknek és nyilatkozik meg a föld minden emberének s ezek a tulajdonságok minden emberre lényegükben ugyanazt a hatást teszik. A villám lehetetlen, hogy alaphatásában ne fény-, a mennydörgés ne hang-benyomást gyakoroljon kivétel nélkül mindenkire. Ez mind termé-

¹ Igazán mondja Darwin, hogy az éhség kínzó és a jóllakás kellemes érzete azért van, hogy az állatok táplálkozni kényszerüljenek. Darwin e megjegyzése mellett lehet mondani, hogy a közlés és megérettetés tapasztalt hasznos volta a létért való küzdelemben, kényszerítette az embert öntudatlanul is nyelve fejlesztésére.

² Darwin: Die Abst. d. Menschen, Recl. 267—68. I. beszél a maga megfigyeléséről, melynek eredménye, hogy nemcsak az organizmus, hanem a lélek is alapjában egyforma minden emberben. Hasonlóképen Lubbock is szól a legkülönbözőbb népek egyforma szokásairól, melyek szemmeláthatólag mutatják az emberi szellem közösségét. A fegyverek, edények készítésére, a tűz felfedezésére egymástól külön jöttek rá az emberek. »Van rá bizonyosságunk, hogy az edényeken történt javítást néhány népfaj egymástól egészen függetlenül az újabb időkben is kitalálta.« Tört. el. id. II. 224., 256. l. Ford. Öreg János.

szetes, az ember organizációjából következik. S az a lelki folyamat, mely ezt az érzéki hatást követi, egyforma séma szerint megy végbe minden emberben. Különbség csak tartalom tekintetében van, ez pedig fokozati, fejlődésbeli különbség. Mert az ausztráliai szigettenger és az afrikai tóvidékek százféle nyelvű kannibáljainak a mennydörgés appercipiálását nyomon követő lelki tartalma épúgy egybevág, mint a magyar, francia, német angol stb. felvilágosodott embernek ugyane hangbenyomástól támadt lelki tartalma. Azonban ez a két ilyen szembetűnően eltérő fejlődési fokot mutató lelki tartalom, mely az appercepcióval szoros kapcsolatban van s amelybe esetleges asszociatív képzetek nem tartoznak, bizonyára nem egy ugrással, hanem lépésről lépésre, fokozatosan fejlődött. S minthogy én hiszem a Wallace teóriáját, mondhatom, hogy a lelki tartalomnak ez a fejlődése folyamatban volt már akkor, mikor az embernek, ki eszközöket, fegyvert, takarót készített s így lassankint kivonta magát a természet közvetlen és rohamosan alakító fizikai hatása alól, testi fejlődése megcsökkent s helyett szellemi képességei kezdtek érvényesülni. Folyamatban volt és csak tovább fejlődött az artikulált nyelvben, melyhez az átmenetet szintén abban a hosszú fejlődési korszakban kell keresni, mikor a védelmi eszközöket szerzett ember mindinkább kimenekül a természetnek a többi állatra tovább is gyakorolt fizikai hatása alól. Az a lelki tartalom, mely egy előző appercepció megérezékítetlen eredménye volt, az organizmus gyarlóságához mért artikulált hangba tört ki, de ez a hang már magában foglalta az előidéző lelki tartalmat. Azonban ez a lelki tartalom egyelőre még csak az észlelt jelenség legintenzívebben ható tulajdonságának felelt meg. Tehát a körülmények alakultával ugyanazon dolognak újabb tulajdonságait ismervén meg, az illető dologra vonatkozó lelki tartalom bővül s az artikulált hang a bővülésnek megfelelően módosul.¹ De ki meri azt állítani, hogy ez a bővülés az előbbi lelki tartalom elvesztét jelenti? S ha tíz ilyen új képzet támadna a tudatban arról a dologról, esetleg tíz új módosulást okozva a megfelelő nyelvbeli kifejezésen, vajjon a többi kilenc, mely nélkül ez az utolsó létre sem jöhetett volna, elveszett-e hát? Szerintem épúgy nem, mint az az első kék ecsetvonás, melyhez a színek egész

¹ Vö. Steinthal: Gramm., Logik u. Psych. Berlin, 1855. 305. és különösen 309. l., ahol Steinthal az *innere Sprachform* igazi értelme körül jár, de rá nem talál.

skáláját keverem. Tudatunkban mondjuk tíz egymásra következő jelentése közül valamely szónak, legtöbbszörre kilenc nincsen meg, de hányból tudja az etimológia kihámozni az előző jelentéseket sokszor harmadíziglen! Hánynak él még a régebbi jelentése ugyanazon nyelv körében! Hánynak derül fel ez az eszmei tartalma összehasonlítás által! Micsoda messzi korba visszavezető jelentésfejlődés tárul fel előttünk, ha az angol *queen*-t összevetjük a görög *γυνή*-vel s a latin *uxor* milyen ősi népszokás elmúlt divatját rejti el a laikus elől! Sokszor ugyanaz a szó a nyelv fejlődése folyamán többféle, egymástól szinte hihetetlenül eltérő jelentésben mutatkozik; a rokon nyelvekben gyakori jelenség az, hogy egy-egy szó egészen mást tesz az egyikben, mint a másikban, sőt nem egyszer épen ellenkező értelmű.¹ Pedig lám ezekben is benne az a fejlődő eszmei tartalom, mely nemcsak a legújabb jelentést, illetve nemcsak az egyik nyelvbéli szinonim forma értelmét, hanem a legrégebb jelentést, a másik nyelv megfelelő formájának értelmét is felöleli, kapcsolatot teremtve közöttök. Mindenki észrevette már magán, hogy valamely tárgyról gondolkozni kezdvén, bizonyos idő múlva arra eszmélt, hogy a gondolat eredeti tárgyától merőben idegen fogalmak körében mozog, melyek semmi vonatkozásban sem látszanak lenni amavval. Csakugyan csak nem látszanak. A fantázia nem végez ugrásokat. Az a látszólag bizarr nyargalás, amit az eredeti gondolattól kezdve az utolsóig, melyre meglepetve ocsúdtunk, az elme megtett, tulajdonképen szép séta volt az asszociáció karján, s csak meg kell kissé feszítenünk belső látásunkat, hogy megtaláljuk a kiinduló ponthoz visszavezető Ariadne-fonalat. Bizony csak emberi

¹ Geiger, »Urspr. u. Entwickl. der menschl. Spr. u. Vernunft« c. munkájában érdekesen fejtegeti, hogy a kultúra milyen változásokat idéz elő a szavak jelentésében; pl. a *malen* szó mai kettős jelentéséből azt következteti, hogy az eleinte magvak, bogyók szétdőrszölését jelentette; ennél a műveletnél szétmállás és a nedv következtében festés támadt. (Vö. a magy. *fest*-re nézve Simonyi: A magyar nyelv. Bpest, 1889. II. 205. l.; de egyszersmind Munkácsi: Árja és kaukázusi elemek stb. c. munkája e szóról való magyarázatát.) Továbbá fejtegeti, hogy az eladdig kézzel végzett művelet nevét, mikor eszközt tudtak készíteni, átvitték erre az eszközre s a durvább szerszámról ez a név tovább került a finomabb kivitelűre (pl. a csiszoltra stb.). — S valóban mi a beretvaélű sollingeni penge *kés* nevében ki tudja micsoda marcangoló szerszám örökét bírjuk. Csak még a *cséplőgépet*, vagy ahogy röviden nevezzük: *cséplőt* említem. Ez a furfangos összetételű kultúreszköz micsoda dímatlan dorong nevét viseli! (Vö. votj. *ko* : kő és malom; *vu-ko* : vízi malom.)

voltunkon múlik, hogy a legtöbb szó eredete felé olyan rövid utat tudunk tenni, s hogy a legtöbbször még az előző jelentést is legfeljebb valószínű feltevésével közelíthetni meg. Hanem az etimológia még csecsszóporát éli.

Hogy tehát a fejlődő eszmei tartalom az általános emberiben gyökerezik, s éppen mert az ember gondolatvilágával együtt fejlődik, egy bizonyos fejlődési fokon lényegileg minden emberben egyforma, már az eddigiékből világos, valamint az is, hogy kapcsolatban van a külső formával, a hangbeli tartalommal. De míg ez, mint pusztán az organizmushoz kötött folyamat, már első megnyilvánulásaiban is külső befolyások alatt individuális tünetekkel jelent meg s éppen ezen a, bár kezdetben csekély, de idő folytán nagyon is jelentékennyé lett, individuális alapon fejlődött, kitéve azután is mindenkor mindenféle külső hatásnak, addig az eszmei tartalom, ez a belső forma az általános emberi alapján fejlődött tovább.¹ Humboldt is a külső formát tartja a nyelvek különbözősége főprincipiumának. Ezt még biztosan és kétséget meg nem engedő határozottsággal mondja ki.² De azután annál zavarosabbá, látszólag szinte ellenmondásossá lesz az írása. Mert míg egyik helyt azt állítja, hogy tulajdonképen ez a külső forma maga a nyelv, addig néhány lappal később, mintha egészen ellenkezőjét mondaná.³ Ennél a különben — mint Steinhall

¹ Úgy szólva minden ember másképp beszél: kiejtés, hangárnyalat stb. tekintetében, de azt nevétséges volna állítani, hogy a millióféle külső formát, azaz hangbeli tartalmat használó millió ember szavainak belső formája, eszmei tartalma is más-más.

² Azok a fentebb említettem szavai, hogy lényegében minden nyelvnek a formája is egyforma, azért helyesek, valamint ugyanott a jegyzetben, a külső forma különbözőségére vonatkozó magyarázata is. Ha csak kissé gondolkozunk a dolgon, itt ellenmondásra nem találunk. (L. 12. l. 2. jegyz.)

Eml. m. 49. l. . . die Lautform ist das eigentlich constitutive und leitende Prinzip der Verschiedenheit der Sprachen, sowohl an sich, als in der befördernden oder hemmenden Kraft, welche sie der inneren Sprachtendenz gegenüberstellt. Hogy ez mennyire igaz, csak a legközönségesebb tapasztalatra utalok. A nyelvtanulásnál már jól értjük az idegen nyelvet, mikor beszélni rajta még nem tudunk. Természetes, hogy itt az illető nyelv individuális külső formája volt az akadálya annak, hogy a nyelvet azonnal meg nem értettük, s az akadályoz bennünket abban is, hogy érve sem beszélhetjük. Hiszen gyakran ugyanazon nyelv különböző dialektusain beszélők, használják bár ugyanazon szavakat, nem értik egymást. A belső forma, az eszmei tartalom semmiféle nyelv megértésénél sem akadály.

³ 86. l. . . der Körperliche, wirklich gestaltete Laut macht allein in Wahrheit die Sprache aus. A 91. lapon pedig: . . ihr ganz innerer, rein

szemben mindjárt megmutatom — csak látszólagos ellenmondásnál sokkal bántóbb az a Humboldthoz nem méltó zavaros és erőszakos magyarázat, amit az *innere Sprachform* különbözőségéről olvasunk. Érzi, hogy az ő *innere Sprachform*-ja az általános emberi gondolkodásban leli alapját, feltétlenül tudja, látja, hogy a nyelv külső formája az, ami a nyelvek különféleségét okozza, de nem bírja, vagy nem meri határozottan kimondani. Különben mélyreható elméje megakad azokon a jelenségeken, melyekben az egyéni, nemzeti jellem mutatkozik s itt aztán végkép letér a helyes útról. Most majd röviden feltüntetem, hogy Humboldt lángelméje mint tétovázott az *innere Sprachform* fogalmának jó megoldása körül.

Steinthal¹ meggondolatlanul veti szemére Humboltnak, hogy *Einleitung in die Kawi-Sprache* című munkája CII. és CIII. lapján ellenmondásba keveredik. Humboldt nagy elméjének igazság-sejtése jelentkezik e látszólagos ellenmondásban. Igenis, a külső forma teszi tulajdonképen a nyelvet és igenis a belső forma teszi tulajdonképen a nyelvet. De a nyelv, mint ilyen, lényegileg kétféle: 1. beszéd, azaz praktikus célzatú, gondolatközlésre szánt, a társadalmi érintkezést közvetítő eszköz, s ez a szavakból, azaz hangokból és az ezekben levő szoros értelemben vett jelentésből álló külső formával teljesen meg van határozva; 2. pedig a hangképző organizmustól teljesen független lelki folyamat, mondhatnám a transzcendentális nyelv, s ez viszont abból a belső formából, eszmei tartalomból áll, mely a gondolkozással, a szemlélet fejlődésével együtt gyarapodott s a jelentés útján kapcsolatban van a külső formával. A nyelvnek ezt a kettősségét ha tisztábban látta volna Humboldt, nemcsak hogy nem lett volna szükséges hozzá nem való zavaros stílushoz menekülnie, hanem az *innere Sprachform* mivoltát ebben az általános emberi gondolkozáson alapuló s véle együtt fejlődő eszmei tartalomban kereste és találta volna, mely a praktikus célzatú külső formával mindig az utolsó momentán jelentés által van összekapcsolva. Az azonban, hogy

intellectueller Theil macht eigentlich die Sprache aus; er ist der Gebrauch, zu welchem die Sprachzeugung sich der Lautform bedient.

¹ Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues. Berlin, 1860. 38 l. »Daher werden wir uns auch nicht über den offenbaren Widerspruch wundern, dass S. CVII. die innere Sprachform eigentlich die Sprache ausmacht, während es S. CII. heisst, der körperliche, wirklich gestaltete Laut macht allein in Wahrheit die Sprache aus«. Vö. az előző jegyz.

Steinthal itt ellenmondást lát, bizonyítja, hogy ő félremagyarázza Humboldt *innere Sprachform*ját, amint alább erről még beszélék.

Humboldt tehát téves útra tér. Különbséget lel a nyelvek belső formája tekintetében is, bár azért mindig úgy találja, hogy a külső forma sokkalta nagyobb különbséget mutat.¹ Nem veszi észre, hogy a belső formának ez a különbözősége csak látszólagos és onnan van, mert kapcsolat áll fenn közte és a külső forma közt. A belső forma látszólagos individualitása semmi más, mint a külső forma individualitásának reflex fénye. De Humboldt meg is találja az okokat, melyeknél fogva ez a szerinte reális különbség létrejön. Holmi »*spracherzeugende Kraft*«, továbbá »*Phantasie und Gefühl bringen individuelle Gestaltungen hervor, in welchen wieder der individuelle Charakter der Nation hervortritt, und wo, wie bei allen Individuellen, die Mannigfaltigkeit der Art, wie sich das Nämliche in immer verschiedenen Bestimmungen darstellen kann, ins Unendliche geht.*« Az első ok, az a »*spracherzeugende Kraft*« szintén Humblodt mély gondolkodására vall, mert magában rejtja a későbbi Darwin-teóriának a nyelvre, mint kétszeresen az organizmushoz kötött lelki folyamatra való alkalmazhatóságát. De ez csakis fejlődésbeli, nem pedig a nyelv lényegében rejlő különbséget idézhet elő. A második ok, a »*Phantasie und Gefühl*« felületesen elgondolt, üres szavak. Az emberi képzelet és érzés egy általános forrásból fakad, s bármilyen egyhangúan szürke vagy változatos színű és káprázatosan csillogó, egyszerű vagy fantasztikus képeket teremt, ezek mind ugyanarra az általános emberi gondolkozásra vezethetők vissza. A legeklatánsabb példát veszem elő. A vadembernek, ki »képzeletével csak magánál néhány fokkal tökéletesebb lények eszméjéig bír emelkedni«,² titokzatos, villámban és mennydörgésben véle beszélő és őt ijesztő gonosz szelleme ugyanaz, ami a görögök pazar világú Olympusa, a zsidók kegyetlenül jóságos Jehovája és Krisztus szelíd istene; a vadember vélekedése a túlvilági életről, melynek benne meglevő képzetét néhány szokása és temetési szertartása árulja el: ülő helyzetben földeli el a halottját, mellé fegyvert

¹ 86. l. ... der Laut erlaubt auch eine weit grössere Mannigfaltigkeit der Unterschiede als bei der inneren Sprachform, die nothwendig mehr Gleichheit (bizonytalanságot árul el az ilyen tág, szintelen kifejezés is) mit sich führt.

² Lubbock: Tört. el. id. II. 235. l.

tesz stb., lényegileg csak az, ami a keresztény mennyország vagy a mohamedán ezer huris paradicsoma.¹ Szóval, amit Humboldt lényeges különbségnek tart, alapjában véve nem különbség. Azaz csupán esztetikai, de nem lélektani különbség, holott az *innere Sprachform* vizsgálatánál épen csak ez az utóbbi szempont tartozik ránk.

Humboldt tehát tudta, hogy van a nyelvnek a külső formánál — ennyit mindig megmond — sokkal kevésbé individuális belső formája: látta, hogy ezt a kettőt erős kötelék tartja össze;² sejtette, hogy az egyik épen úgy főalkotó része a nyelvnek, mint a másik s innen a külső és belső formáról való, Steinhaltól ellenmondásnak vélt, két sajtáságosan határozott ítélete. De — jól lehet evvel a határozott alakban nyilvánuló sejtésével rámutatott — mégsem tudott a nyelvben rejlő dualizmusról, hogy t. i. a nyelv két alapprincipiuma, a tisztára praktikus beszéd és a fejlődő eszmei tartalom. Humboldt az *innere Sprachform*ot a nyelv belső (»innerer und rein intellectueller Theil«), de szintén praktikus célt szolgáló részének tartotta, amint néhány sorából kitűnik.³ De ezt a téves nézetét megvilágítani nem bírta s szavai ehhez képest természetesen zavarosak is.

Steinthal,⁴ amellet, hogy Humboldt idevágó szavait helytelenül értelmezte, hibájába is beleesik. Magyarázata zavaros, de annyi kitetszik belőle, hogy az *innere Sprachform* szerinte is a nyelvnek praktikus célra való része. »Die Anschauung der Anschauung ist die Versetzung der Anschauung in den Laut, die Verbindung beider, die innere Sprachform.« Alább: »der Laut malt nur die Anschauung der Anschauung d. h. dasjenige Merkmal oder Element der Anschauung, welches das Bewusstsein als innere Sprach-

¹ Semmi lényeges különbség nincsen a mai talizmánok és az ősi kerek vagy háromszegletes koponyalékek között. Épigy egyazon lelki forrása van a vadak ama vélekedésének, hogy a megevett ellenség jó tulajdonságai rájuk szállnak és az ősmagyarok ismert hiedelmének, hogy a megölt ellenség szolgájok lesz a másvilágon. S mindaz egy lelki forrásból fakad, ami a nyelvben a Humboldt említette »Phantasie und Gefühl« különböző intenzitásának vagy finomságának az eredménye.

² Amint az én magyarázatomból kitűnik, ez a kötelék a fejlődő eszmei tartalom utolsó része, a momentán jelentés, mely a tudatban egyedül jelentkezik, hogy a praktikus célra a külső formával egyesüljön.

³ L. 21. 1. 2. jegyz.

⁴ Gramm., Log. u. Psych. 304—14. 1. és Charakteristik stb. Humboldt-ról szóló kritikájában és másutt.

form bestimmt, aus dem Complex der Merkmale oder Elemente der Anschauung heraushebt und erfasst. Denn . . . die Anschauung der Anschauung umfasst und nimmt nicht die ganze Anschauung in sich auf, sondern nur das, was sie an ihr bemerkt.« . . . »Dieses an der Anschauung von der innern Sprachform erkannte ist aber verbunden mit der Anschauung und so wird mittelbar durch Anschauung der Anschauung oder innere Sprachform die Anschauung als Bedeutung an den Laut geknüpft.« Ebben az egyes részleteiben helytálló, de egészében helytelen magyarázatból kitűnik, hogy Steinthal az *innere Sprachform*ot a szemlélet és hangforma között való kapocsnak tartja. Másutt megint azt mondja, hogy »die innere Sprachform enthält allemal ein Verhältniss zwischen Laut und Bedeutung.« Eszerint Steinthal véleménye ebben a sajátságos, de holmi — Humboldtnek felhányt — ellenmondástól ríktó, itéletben összegezhető: Az *innere Sprachform* maga a momentán jelentés, de mégis csak a jelentés és a hang között levő kapocs, »Band zwischen Laut und Bedeutung.«¹ Ez így cseppel sem víz benünket előbbre Humboldt nál. De nem azért van Steinthalnak kiváló élelátása és sokszor ragyogón nyilatkozó könnyed szellemessége, hogy hibás magyarázatából is igazság ne csillogna ki. »Die Etymologie ist es, welche uns den Sinn der innern Sprachform, den Gedanken des instinctiven Selbstbewusstseins, aufschliesst« mondja s ezzel egyszersmind ellentétbe helyezkedik előbbi nézetével; mert hisz a jelentéshez nincs szükség etimológiára, hogy az értelmét felderítsük. Ez, mint már mondtam, adva van, sőt csak magában van adva; de a momentán jelentésben, mint a fejlődő eszmei tartalom utolsó és így legbővebb részében ott levő teljes eszmei tartalom a tudatban csakugyan nem jelentkezik és csakis etimológia útján fürkészhető ki annyira, amennyire a szóból magából. De hogy ez esetben az *innere Sprachform* nem praktikus célzatú, világos. Még érdekesebbek Steinthal következő szavai, melyekkel a célhoz olyan közel jár, hogy elvé-

¹ Ebben a pontban nem kevésbé zavaros Humboldt nál. De hogy Steinthal mégis a jelentést tartja az *innere Sprachform*-nak, kitűnik Gesamm. kl. Schriften, Berlin, 1880. 423. l., ahol »Bedeutung oder innere Form«-ról beszél. Általában az ember gyönyörűséggel olvassa Steinthal szellemes, könnyed fejtegetéseit, ragyogó trópusait, nem közönséges gondolkozó készségre valló megjegyzéseit, de levont meghatározásaira nem sokat lehet adni. Elhamarkodja a definícióit.

tése csakis helytelen álláspontjának tulajdonítható. Az *innere Sprachform* különböző fejlődési fokairól beszélvén, végre »die Stufe der geschichtlichen Zeit« következik, »wo Laut und objective Anschauung oder Bedeutung ohne Vermittelung verbunden sind.¹ . . . Diese Unmittelbarkeit in der Verbindung der Sprachfaktoren rührt daher, dass die innere Sprachform aus dem Bewusstsein geschwunden ist.« Ime, ez igaz, ha nem is épen azon az alapon, ahogy Steinthal gondolja. Mert ha azt mondjuk: *kutya*, ki tudná megfejteti, hogy mért mondjuk így, mért nem másképp, mért a kutyát hívjuk így, mért nem más állatot? Erre csak a kifejezésben, mint olyanban, t. i. a hangformában és az általa érzékített értelemben, bizonyára ott rejlik, de a tudatban csak synthetice, a kutyáról, mint általánosan appericipiált dologról, meglevő eszmei tartalom szétbontása után felelhetnénk, ha ez egyáltalában lehetséges volna. Akkor talán a kutya különböző tulajdonságaira vagy valamely jellemző tulajdonságára jutnánk. De, ha Steinthal szavait helyesltem is, félreértés kikerülése végett, már itt meg kell jegyezmem, hogy ez így általánosságban a nyelvre nem vonatkoztatható, mert a *szólások* inkább feltüntetik a fejlődő eszmei tartalmat, mint az egyes szavak, sőt azoknál a biztos következtetések mellett a legvalószínűbb, lélektanilag támogatott feltevéseknek is terök nyílik. Amint az ú. n. alanytalan mondatoknál látni fogjuk.

Marty szintén Humboldtól indul ki s merészen megmondja hogy mit is gondolt Humboldt az *innere Sprachform* fogalmának felszínrehozatalával.² Az, hogy Humboldt evvel csakugyan

¹ Itt már megint a külső forma és jelentés kapcsa az *innere Sprachform*. L. 26. 1. 2. jegyz.

² Viertelj. VIII. 297. Wenn auch nur Verständniss gesucht wurde, brachte es die eigenthümliche Lage derer, die sich untereinander verständlich zu machen suchten, mit sich, dass für sie fast ausnahmslos nur solche Ausdrucksmittel verwendbar waren, die auch als poetisch gelten können, mit anderen Worten: die von Nebenvorstellungen begleitet wurden, welche unter Umständen ästhetisches Vergnügen erwecken konnten, hier aber nur den Zweck hatten, das Verständniss zu begründen oder zu erleichtern. Diese das Verständniss vermittelnden Nebenvorstellungen sind das, was oft Etymon eines Bezeichnungsmittels genannt worden ist und offenbar hatte Humboldt sie im Sinne, als er den Begriff der *inneren Sprachform* aufstellte.

Aztán többek között a következő okoskodást olvassuk: Eine Ausdrucksform, welche ein Etymon oder eine innere Form besitzt, erweckt zunächst gewisse Vorstellungen, die vom Redenden nicht eigentlich gemeint sind, sondern bloss den Beruf haben im Hörer den Seeleninhalt (Vorstellungen,

mit gondolt, már megmutattam, Humboldtól magából világosan ki nem tűnhetik; viszont annak vizsgálatánál, hogy mit gondolhatott, a feltevések sora önként kínálkozik. De bármily valószínűen fessék is egy-egy ilyen feltevés felületét, átüt a festéken az alapszín: Humboldt tévedése, aki a nyelv praktikus irányú részét nem választotta el a pusztán teoretikus résztől. Martynak íme még Steinthalnak alapjában az igazsághoz oly közel járó magyarázata sem elég, t. i., hogy a nyelv különböző fejlődési fokain a jelentés és a hang közt való kapcsolat vagy inkább maga a jelentés volt az *innere Sprachform*, mely a mai nyelvből eltűnt, a tudatból elmosódott,¹ hanem ő ezt egyenesen a megértetés könnyítésére szolgáló segédeszköznek vallja. »Die innere Sprachform ist . . . bloss ein durch die eigenthümliche Lage der Sprechenden bedingtes Hilfsmittel des Verständnisses.« (Vj. VIII. 340.)

Ez az eredménye Marty okoskodásának és ez helytelen. De ha terem volna elég, Marty elégtételeül megmutatnám, hogy fejtegetése részleteiben hányszor keresztezi a jó megoldáshoz vezető utat. Már az, hogy Steinthalék hibáját ismeri² és elkerüli, bizonyítja, hogy vizsgálódása nem felületes. Néhány megjegyzése is mutatja ezt, mint pl. »man mag wie den wechselnden Laut die ‚äussere‘ so das wechselnde Etymon mit Grund die ‚innere Sprachform,

Urtheile, Gefühl u. s. w.), auf den es in Wahrheit abgesehen ist, herbeizuführen. Ez Marty egyik legszebb megjegyzése. Kár, hogy holmi »eigentlich« és »den Beruf haben«-féle kifejezésekkel elsekélyesíti.

¹ Pedig Steinthal kiváló szelleme itt nyilatkozik leginkább az egész fejtegetés folyamán. Hibás alapon ennyire közel tudott férközni a helyes megoldáshoz. Csakugyan a tudatból elmosódott jelentések teszik a fejlődő eszmei tartalom, a belső forma, egész anyagát. De ha a tudatban nincs is meg, a maradi nyelvműveletről egy része ennek a jelentéssornak etimologice kihámozható. Továbbá Steinthal nem gondolt arra, hogy e tekintetben más szemmel kell néznünk a szókat, mással a szólásokat, mely utóbbiaknál a belső forma, a fejlődő eszmei tartalom egy része még ott lappang a tudatban, de nem tör előtérbe, csak a rudimentáris formában hirdeti a jelenlétét. Épígy nem gondolt Steinthal arra sem, hogy a szólások között specialiter vannak olyanok, melyeknek természetét éppen ez a belső forma, ez a fejlődő eszmei tartalom jelöli meg, amint bennök világosabban, homályosabban megnyilatkozik, sőt időről-időre, fejlettebb alakban a külső formába is kitör.

² Viertelj. VIII. 340. l. So ist denn Steinthal's und Wundt's Lehre von der Bedeutung der Sprache und insbesondere der *inneren Sprachform* für das begriffliche Denken in der That Folge einer Verwechslung derselben mit der Bedeutung.

nennen«. Csakhogy az ilyesminél aztán megáll pihenni és tovább indultában már más irányt vált.

Az *innere Sprachform* igazi mivoltát Humboldtól magyarázók mindnyájának tehát ez a közös hibája: praktikus célzatúnak tartják a nyelv belső formáját, holott tisztán teoretikus jellegű, mely nem a beszédben jut szerephez, hanem a nyelvben, mint tudományban. Itt, ha egyes kifejezésekről van szó, az etimológia tárgya, ha pedig egyszerű szólásokról, metaforikus szólásmódokról, ezeknek a külső formából kivilágló etimonja. De a nyelvi jelenségek között van néhány tagadhatatlanul sajátos, t. i. a természeti változásokra vonatkozó szólások, melyeket közönségesen alanytalan mondatoknak neveznek. Az *innere Sprachform* szerepe ezeknél a legjelentékenyebb: a természetöket mutatja meg világosan, s kijelöli néven nevezett helyöket a nyelvben. Mert ez az *innere Sprachform* semmi más, mint a kifejezések, szólások fejlődő eszmei tartalma, mely a beszédnél, mint ilyen, a maga egészében a tudatban nincs meg, de a momentán jelentéssel szoros kapcsolatban lévén, ott lappang elmosódottan, gyengébben vagy erősebben nyilvánulva a külső forma rudimentumaiban vagy éppen a rudimentáris külső formában s ehhez képest megnyilatkozása intenzitásának három fokát különböztethetni meg. 1. A szavakban, mikor csak etimologikus úton, sőt így is legnagyobbbrészt csak etimologiko-hipotetikus úton s korlátoltan bontható ki; 2. a képes szólásokban (*tönkre ment, földönfutóvá lett; a nap lenyugodott stb.*),¹ melyeknek rudimentáris formája elárulja az eredetet, az alapjelentést s így tisztán látjuk a már tovább fejlődött eszmei tartalmat; 3. pedig az ú. n. alanytalan mondatokban, melyekben a fejlődő eszmei tartalom lappangó állapotából fejlődése folyamán be-betör a tudatba s ennek révén a nyelv külső formájában is nyoma támad. Ez az utolsó önkéntes megnyilvánulása a fejlődő eszmei tartalomnak jelen esetben a legfontosabb, mert rajta alapszik az ú. n. alanytalan mondatokra vonatkozó magyarázatom.

¹ Vö. erre nézve általában Simonyi: A magyar nyelv. II. 305—325. l.

III.

Az alanytalan mondatok osztályozása meddő munka. Az időjárásra vonatkozó szólásokat külön nyelvi kategória illeti meg. Sematikus gondolkodás; okozati és oki kapcsolat. Cél: az időjárásra vonatkozó szólások alanya kronológikus fejlődésének bemutatása. A »félelmetes fent« képzete. Az *isten* és *ég* együttes fogalma és az istenség mint első alany. Második alany: az *ég*. Transzitivumból intranszitivum. A finn-ugor *ég*. Az *ég* a *menny* szinonimájává zsugorodik. Harmadik alany: az *idő*. A votják *kwaž*. Az *idő* alany a magyarban. *Esik az eső, esik a hó*. Alanytalan mondatok néven az időjárásra vonatkozó szólásokkal könnyelműen együvé csapott momentán érvényű elliptikus mondatok. Az óraidőre és hőmérsékletre vonatkozó szólások.

Miklosich az alanytalan mondatokat kivétel nélkül *Prädicatsatz*-oknak azaz logikai szempontból véve, egyszerűen egytagú ítéleteknek¹ tartotta és, mint említettem is, négy csoportjokat különböztette meg.² Az ő példáján lelkesülve logikusok és nyelvészek iparkodtak minél buzgóbban osztályozni az alanytalan mondatokat. Sigwartnál tíz csoportjokkal találkozunk,³ Puls örömmel veszi észre, hogy Miklosich »verzichtet auf eine Abgrenzung nach Principien«,⁴ tehát rá néz az a dicsőséges szerep, hogy megvonja a határt a csak látszólagos és az igazi alanytalan mondatok között, mely utóbbiak szerinte a meteorologikus mondatok *es regnet, es donnert* stb.). Hasonló nézeten van Erdmann is, szerinte szintén »a meteorologikus szólások maradnak az ú. n. impersonaliák valódi képviselői«⁵ s ahhoz képest, amint ezekkel közelebbi vagy távo-

¹ Subjectlose Sätze 33. 1.

² Trendelenburg is ezekben látja a legkezdetlegesebb ítéleteket, az ítélet rudimentumát; Herbart is csak állítmányt tud felfedezni az impersonáliákban.

³ Die Impersonalien 73—74. 1.

⁴ Jahresb. 1887/88. Einl.

⁵ Logik. Halle 1892. I. 307. 1.

labbi rokonságban vannak, itél a többiről. Marty megint szemenkint szedi elő, hogy melyek »zweifellos impersonal« és melyek »sicher nicht impersonal« kifejezések.¹ Áldatlan kísérletezések! Tisztán a mai jelentések alapján vagy akár fejlődésökből következtetve osztályozgatni, illetve tökéletes és csak alakjoknál fogva hasonló impersonáliákat megkülönböztetni, nem tekintve, hogy alapjában véve abszurdum, még kicsinyes is. Ilyen alapon sohasem lehet általános érvényű definícióhoz jutni, pedig a tulajdonképeni cél épen ez. Ha a német négy-öt-tíz, a többi nyelv is ki két, ki három csoportját tudja felmutatni Miklosich, Sigwart és mások nézete szerint az alanytalan mondatoknak, vajjon látja-e valaki ebből, hogy mi is hát ezeknek a kifejezéseknek a lényege? Vagy definíció-e a csoportosítás és mint ilyen állhat-e egy hosszú értekezés végén eredmény gyanánt, mint azoknál áll is? A csoportosítás lehet eszköz a vizsgálódás könnyítésére, de célnak meddő. S ha Puls és Erdmann megkülönböztetésének, mely szerint a meteorologikus szólások a tulajdonképeni alanytalan mondatok, elismeréssel kell adóznom, nem azért teszem, mintha ez a megkülönböztetés így elmondva megállaná a helyét, hanem azért, mert benne sejtő útmutatás rejlik arra nézve, hogy az u. n. alanytalan mondatok természetének vizsgálatánál csak az időjárásra vonatkozó szólások az irányadók, a többi nem is tartozik oda.

Az időjárásra vonatkozó szólások sajátos mondatok, melyeket a nyelvi jelenségek között mindenesetre külön kategória illet meg. Sajátos lényegök az ember érzékei gyarlóságában és világnézete természetes fejlődésében leli magyarázatát, de ezenkívül még a közönséges természeti tüneményekre vonatkozó szólásoktól (*a nap felkel, csillag esik* stb.) is különböznek. Mert bár ezek is az érzékek gyarlóságából és az ősember primitív világnézetéből következő optikai csalódásokon alapúlnak, de az ilyen apperpepciónál tulajdonság és tárgy, okozat és ok, az érzékek közvetítésével egyszerre jelentkezik a tudatban, adva van mind a kettő. Az időjárás jelenségeinél azonban az érzésekre csak maga a cselekmény hat, az okozat, megnyilatkozása által legfeljebb csak visszamutat valamely az érzékek elől elrejtett okra. Azonkívül a természeti tünemények, a nap kelte, nyugta, hold fogyása stb. egyrészt folytonosságuknál fogva, amint a fejlődő gondolkozású ember előtt napról-napra végbementek, nem gyakoroltak egész valóját átjáró

¹ Viertelj. für wiss. Philos. XIX. 320, 321.

hatást az emberre, sőt azok sem, amelyek hirtelen állottak be, mint pl. a csillaghullás, vagy a napfogyatkozás, szivárvány stb., mert ezek nagyon bizonytalanul hatottak a látóérzékre. De az időjárás jelenségei erős benyomást szülnek: hat az érzékre a villám meg-megvillanó cikkcakkos fénye, a mennydörgés fülrezgető robaja, a permetező eső hűvös cseppje, a zuhogó zápor vagy a kopogó jég paskoló ütése. S aztán újra meggondolni való, hogy éppen ezeknek az eleven jelenségeknek nem látni az egyenes okát.

Amint az ember gondolkozása fejlett, ítélőképessége is mindinkább élesedett. De ez az ítélőképessége közvetlen környezetében, az őt körülvevő kis természetben érvényesült kezdettől fogva és az itt tett észleletekkel éleződött. Azonban a szemlélő és ítéletalkotó ember ebben a kis természetben minden jelenséget okozati és oki kapcsolatban ismert meg. Első appercepciói, melyeken gondolkozása fejlődött, okozati és oki észleletek voltak a környező természetből. Szellemi fejlődésének ebben a kezdő fázisában csakis empirikus úton juthatott ítélethez, a dolgok érzékeire ható tulajdonságaik révén furakodtak be a tudatába; s mikor még ezeknek a tulajdonságoknak is olyan intenzíveknek kellett lenniök, hogy a nehézkes organizmussal kapcsolatos primitív agyműködés szűrületébe bevilágítsanak, metafizikai fogalmak alkotásának a lehetősége elképzelhetetlen. Így fejlett természetszerűleg az ember gondolkozása sematikussá már csirájától kezdve, t. i. hogy az észlelő ember a jelenségekről egy a már gondolkozásában apriori meglevő paradigma, az okozati és oki kapcsolat alapján alkot ítéletet. A környező természettől gondolkozására húzott sémát az ember később is alkalmazta egészen önkéntelenül, minden appercepcióra a nála természetes módon, sőt akkor is, mikor már a mennydörgés, eső stb. nemcsak mint érzékeire gyakorolt benyomások és az ezek keltette érzetek szerepeltek nála, hanem mint képzetek a tudatában is megjelentek. Kellott alkalmaznia. Nem lehetett máskép. Az a hatás, melyet az időjárás változó jelenségei rá gyakoroltak, hirtelen, rövid időközökben ismétlődő vagy egyszer-ször hosszabb ideig tartó s már ezáltal is tetemes volt, hátha még hozzávesszük, hogy pl. a villámlás és mennydörgés egyúttal a természetben tapasztalható legerősebb fény- és hangérettel jár. Növelte továbbá ezt a hatást az a körülmény is, hogy egy-egy ilyen időjárás jelenség magában sohasem jelentkezik, a villám vakító fényét fűlsikettítő mennydörgés követi és — különösen az éjszakai — a sűrűn előforduló égi-

háborút mindig bugyborékoló zápor, ha nem égszakadás tetőzte be. Reagálnia kellett ezekre a hatásokra az ősembernek.

Reagált is. Az ő ösztönszerűen alkalmazott gondolkozási formája szerint. Okot nem érzékelhetett, sem az érzéklet helyét meg nem tapogathatta. De hol eredt az a cikázó fénysugár? Fent. Hol görgött végig az a dübörgő csattogás? Fent. Honnan csepent, esett, szakadt le az a hűvös nedv? Fentről. Továbbá minden érzéki benyomás kellemes vagy kellemetlen érzetet ébreszt, a színek, hangok harmóniájának megvannak a határozott törvényei is. A túlságosan erős és hirtelen fény- vagy hangbenyomás kellemetlen érzetet kelt az emberben már magában véve is. A mindenfelől veszedelmet váró, óvatosan fülelő embert ez a kellemetlen fény- és hanghatás hatványozott erővel éri, benne tehetetlen rémületet kelt, mely megfontolás nélkül való eszeveszett menekülésre sarkalja. Gondoljuk csak magunkat az ősember helyzetébe, aki fegyverek szerzésével stb. a természet eleven formáló hatását testéről elhárította, minek folytán észlelő képessége kezd fejledezni, hogy a fajfentartási küzdelemben el ne vesszen. Ehhez képest szelleme egyelőre a létért való küzdelemhez szolgáló fegyverül fejlődik s abban nyilvánul, hogy körültekintővé, a többi állatoknál jobb megfigyelővé lesz és mindenekelőtt érzékeny a fenyegető veszedelem felfogására. Ebben segítségére van immár okozati és oki kapcsolaton nyugvó ítélőtehetsége. Egyszerre vilámlik és nagyot csattan az ég. Az ősember megretten. Az erős fény- és hanghatás kellemetlen érzéséhez félelem járul. Életét látja veszélyeztetve s nem tudja mitől. Figyelmes, félelemtől elszorult lelke felfelé irányzódik, maga meglapúl, várva felülről a pusztulást, hogy esetleg mindjárt egy még rettenetesebb dördülésre ordító futásban keressen menekvést a fentről fenyegető veszedelem elől. Így volt ez a gondolkozás és nyelv első stádiumaiban. És lehetetlen is, hogy a cselekmény lefolyása alatt félve meglapuló, vagy rá visszaemlékező ősember a cselekmény okát ne fent kereste volna, ahol a jelenséget észrevette, épúgy mint a feléje virító szín okozóját a szín megjelölte helyen kereste és találta meg. De míg ez utóbbi esetben érzékelhető tárgyat tapasztalt a tulajdonság mögött, az időjárás jelenségeinél ezt nem tehette. Itt minden képzete az okozattal kapcsolatos okról a *fent* képzetében összpontosult, ahonnan őt kellemetlen hatás éri, életét veszedelem fenyegeti. Közlés alkalmával, hogy miféle artikulált hangot használt a vilámlás, mennydörgés mint okozat kifejezésér-

most mellékes, de hogy az ok jelölésénél felfelé irányzott mozdulat vagy taglejtés szolgált, egészen természetes. Ebben a taglejtésben kettős eszmei tartalom volt már kifejezve: a *fent* képzelet és a fenyegető veszedelemtől való félelem. Íme a mai ú. n. alanytalan mondatok őse: az okozatot kifejező artikulált hang és a magasból fenyegető ismeretlen, de a tőle való félelem által — arra, hogy tovább fejlődjék, — eléggé meghatározott, okra mutató taglejtés. Az ott az állítmány, ez itt az alany. Elég kezdetleges mind a kettő s formájokat tekintve egyik sem különb legény a másiknál. De ez a taglejtés, a gondolkozás sémája szerint önkéntelenül keresett okra, esetleg az érzéki benyomás erősségéhez mért több-kevesebb réműlettel való felmutatás az alanytalan mondatok alanyának, illetve ez alany majdan fejlődő eszmei tartalmának etimonja. Míg azonban a végbemenő cselekmény, az érzékelt okozat kifejezője, az artikulált hang vagyis az állítmány lényegében nem változott: a villám, mennydörgés, eső mindig egyformán jelentkezett, addig a rettegés a gyakori tapasztalat, megszokás révén is vesztett erősségéből, s az ember fejlődő elméje is mind élesebben analizálta a természetet. Így aztán — bár az első artikulált hangban, mely a taglejtés helyét természetes fejlődés folytán¹ elfoglalta volt, a *fent* képzelet és az onnan eredő ismeretlen veszélytől való félelem benn rejtett — az az első eszmei tartalom módosult a világnézet tisztulásához képest. A rettegés következtében a képzeletben ugyancsak feketére festett hatalom lassankint, miután nagy hanggal takart jámborsága kitűnt, csak ijesztő lett, hogy végül, mikor az időjárási változások különböző hasznát is észre tudták venni, a jó fogalma is hozzávegyűljön.

A ma ismert nyelvekben, a legprimitivebbtől kezdve a legfejlettebbig az időjárásra vonatkozó kifejezéseket sokféle formában találjuk; úgyszólván minden nyelvben látni rokon alakokat, valamint minden nyelv ilyen szólásai között vannak olyanok, melyek egymáshoz képest szemellátható fejlődésbeli különbséget tüntetnek fel. Alanyos és alanytalan formák a nyelv történeti korszakában már előfordúlnak a legalacsonyabb és legmagasabb fokon álló nép nyelvében egyaránt. De bizonyos, hogy ezek

¹ Ez a természetes fejlődés. A gyermek nem tudja még mije fáj, de a »fáj« (»úgy fáj!«) szóval rámutat a fájdalom helyére; ismerete és ítélőtehetsége gyarapultával az ember később már nevéen nevezi a fájó testrészt, még ha belső is.

a különböző alakok nem egyszerre keletkeztek, hanem fokozatosan s csak a nyelv külső formája maradiságának tulajdonítható, hogy az újabbak mellett a régiak is használatban maradtak. Célom tehát az időjárásra vonatkozó kifejezések sokféle alakjából kronologikus fejlődéseket bemutatni, s ebből meg fog tetteneni, hogy e sajtáságos szólások általános érvényű definíciója nemcsak hogy lehetséges, hanem szinte önként kínálkozik.

Ott kezdem, illetve folytatom, ahol a taglejtés helyébe artikulált hang lépett, mely az előbbi eszmei tartalmát: a *félelmetes fent* képzetét magában foglalta, t. i. az isten és ég fogalmának nyelvbeli megjelenésénél. Míg az égbolt a maga fenséges nyugodtságában terült el az ősember feje fölött, addig csak látó-érzékére hathatott. Az ég színe azonban egyrészt határozatlan, másrészt változó volt; továbbá nappal a vakító napsugár parancsolta vissza a felvetett hunyorgó pillantásokat, az éjtszaka egén pedig a szelíd holdvilág uralkodott s vette igénybe az ember teljes figyelmét (a hold változásai, a hetes számrendszer, szanszkrit »mérő« stb.) vagy pedig setétség borult rája, szóval az ég fogalma magából a csendes égből ki nem alakulhatott. Hanem mikor feketé fellegek görgötek fel az égboltozatra, cikázó villám szabdalta keresztül-kasúl a borúlatot s belédördült az ég, az egész természet, csattogásával elszorítva a lélekközök torkát, szíve dobbanását, ezek a gyakran eső rémes jelenetek a figyelő és életéért mindenütt remegő emberben megteremtették a *félelmetes fent* fogalmát s képzeletében egyszersmind megvetették természetes alapját jövő világnézetének és hosszú, keserves rabszolgaságának.¹ Az égháborúk elmúladoztak anélkül, hogy ijedségen kívül

¹ A vallásról mit sem tudó vadak is örökös rettegésben vannak a gonosz szellem miatt, ki őket mennydörgéssel és villámmal ijeszti. Szépen írja le ezt Lubbock eml. művében: A vadak sohasem tudják, hogy valami által nem ejtik-e magokat e rettentő ellenségeik (t. i. a gonosz szellemek) hatalmába s nem túloznak, midőn azt mondjuk, hogy az ismeretlen veszedelemtől való félelem sűrű felhőként nehezedik életök fölé s mindennemű gyönyöreiket megkeseríti. II. 251. l. Továbbá: A vadember mindenre gyanakszik, folytonos veszedelemben van, szünet nélkül óvakodik... Sőt még vallásában is, ha ugyan van neki, csak újabb rettegés forrását nyitja fel s a világot láthatatlan ellenségekkel népesíti be. II. 266. l.

Witze Miklós: Noord en Oost Tartarye c. műve 634. l. írja, hogy »midőn az osztjások ladikjaikkal az Obon eveznek és vihar kerekedik, sok babonás cselekedetet szoktak gyakorolni. Az árboe mellett hasukra fekszenek, különösen ha valamely papjuk is benn van a ladikban, ki aztán isten-

bántódása történt volna. De a *fent* iránt való érdeklődése fel volt keltve.¹ Most már hatott rá az a magasságos ég is, nemcsak a nap, hold. A hatás pedig a csendes ég látásakor is az elmúlt és újra támadható ijesztő eseményeknek asszociált hatása volt s az artikulált hangnak, mely az égről való apperceptiót megérzékítette, eszmei tartalma egyelőre nem lehetett más, mint a *fent* és az *ijesztő*, a *félelmetes* együttes képzete.

Az ijesztő szellem, az isten, valamint az ég fogalma tehát egyszerre, egybeolvadva jelentkezik az ember tudatában. Természetes, hogy eleinte a félelem képzete uralkodik, vagyis az ijesztő hatalom az okozója az észlelt természeti jelenségeknek. Abban az artikulált hangban, mely a magasságban elterülő ég fogalmát is rejti, egy primitív isten szolgál az alanytalan mondatok alanyául.²

tiszteletet végez. Úgy ordítanak ilyenkor, mint valami medve«. Munkácsi közlése NyK. 29 : 148.

A votják mindenfelé gonosz szellemet lát, a szobában, istállóban, fürdőkamrában, kéményben s nevüket is tudja külön-külön (*murjo, tusmon* stb.). Sőt a forgószél tetején is manót sejdít, ott a *tol-jil-peri* úzi játékát, míg az erdő visszhangjában *Paläs-murt* kiabál. Munk. Votj. szót.

¹ Figyelmenek felfelé való irányódását elősegítette az is, hogy lassankint két lábra állott. Az ember ilyen fejlődésének a nyelvre nézve előnyös voltát már Humboldt említi jelz. munk. 52. l., sőt szerinte mintha épen a nyelv érdekében fejlődött volna ki az ember egyenes tartása: Denn die Rede will nicht dumpf am Boden verhallen, sie verlangt sich frei von den Lippen zu dem, an den sie gerichtet ist zu ergiessen, von dem Ausdruck des Blickes und der Mienen, so wie der Geberde der Hände, begleitet zu werden, und sich so zugleich mit Allem zu umgeben, was den Menschen menschlich bezeichnet. — Goethe és Schopenhauer szavain kívül a 19. század első felében nem hangzott el ennél szebb beszéd. Ha nem is szorosan véve a nyelv fejlődése céljából egynesedett fel az ember, hanem általában, mert a létért való küzdelemben sok hasznát látta annak, ha felső teste és keze szabadon marad — mint Darwin kimutatja (Abst. d. M. Recl. I. 76—78.) — bizonyos, hogy a nyelvfejlődés és megértetés könnyítése az erre igénybevehető taglejtések által, melyek szabadon mozgatható kezet követeltek, szintén egyik ok volt arra, hogy az embernek ez az előnyös testtartása a faji kiválás útján megállapodjék. — Különben a magasba való figyelés már élesebb ítélőképességet kíván. Szerintem a kutyanak fejlettebb intelligenciáját árulja el az a körülmény, hogy a holdra ugat, sőt vonít; azaz nem csupán érzetet kelt benne a fényes holdvilág, hanem észre is veszi, mint valami ellenséges lény a tudatába is behatol és ösztönszerű támadásra sarkalja.

² Az, hogy Steinthal ezt a régebbi állítását: »Man hat eher gesagt: Zeus oder der Himmel blizt, oder Hephaistos schmiedet den Blitz, als es blizt« visszaszijja csak azért, mert »weder können alle Fälle so erklärt werden («mir wird besser«), noch passt dann das Neutrum«, valósággal

Az istennek és az égnek ez a közös képze sehol sem nyilvánul olyan világosan, mint a finn-ugorságban. A vogul mitológia főalakja *Numi-Tqrem*, aki Castrén szerint »ein im höchsten Grade Furcht einflössendes Wesen« és az emberrel »csak a mennydörgés és vihar haragos hangján beszél«, voltaképen annyi, mint felső ég ellentétben *jolke-tqrem*-mel, az alsó éggel t. i. a földdel. Nemkülönben a votj. *inmar*, maga a főisten, a vihar és villám ura, egyszersmind az ég is. *Inmar* etimológiája bizonytalan, de világos, hogy töve *in* (*inn-*), ami egymagában is eget jelent (*in kol'i* mennykő). A cser. *jumo*, *juma* isten és ég, a vog. *Numi-Tqrem*-hez hasonló, azaz szintén fent levőt, felsőt is jelent. (vö. *jum pundaš* felső fenék, ég). Jurák-szam. *num* istent és eget jelent.

Ezekben az a legérdekesebb, hogy etimologice is nyilvánvaló, hogy az ég és isten fogalmának kifejezésére egy szótó szolgált itt mindenütt, azaz a magasságban levő ég és a félelmetes, hatalmas szellem ezen az úton is kimutatható egy képzetet alkotott. Később is még, mikor már jobban elkülönült a két fogalom s a mennyboltozat — az ég teteje — átalakult a képzeletben a szellem tartózkodása helyévé, a maradi nyelv mindig összecserélgette és cserélgeti ma is az isten és ég fogalmát.¹

mosolyognivaló. Azért nem mondhatták egykor az időjárásra vonatkozó szólások alanyául az istenséget, vagy eget, mert ma egy csapat analóg forma mellé nem lehet odatenni, vagy mert azoknak nem *es*, hanem *er* felelne meg; szinte érthetetlen Steinthalnak ez a kishitúsége. Hiszen ő is csak tudhatta, hogy annak az *es*nek a gótban még nyoma sincs; az ófelnémetben találjuk először, azóta használata egyre terjed a németben.

¹ Érdekes metaforás alakulás a finn *jumala*, melynek töve: *juma* megfelel a cser. *jum*, felső és *juma*, isten, ég szónak. A *-la* lokativus-képző s így *jumala* eredetileg isten lakása, azaz ég. Utóbb aztán az *ég* jelentést metaforikus cserélgetés következtében kizorította az *isten* jelentés és ma már az ősfinn ég csak mint isten van meg, míg az eget litván kölcsönszó jelzi. (Vö. ehhez a finn népeletet, a finn házak külön nevét s a finn parasztok között szaporán előforduló *-la* végű neveket.) Hogy *jumala* és *jumahtaa* szó töve egy, meglehet, de hogy *jumala* mennydörgőt jelentene, nem látom semmi alapját. Hanem a *jum*: fent és *juma*: ég (cser. *jum pundaš*) származéka lehet holmi fenti, égi dörgés és így *jumahtaa* már későbbi képzés. A hatalmas szellem vagy isten nemcsak a rokon nyelvekben, de egy nyelvben sem alakult a mennydörgésre szolgáló kifejezésből, hanem mindenütt az ég fogalmával együtt fejlődött. Ezt mutatja a szkrit *djaus* is, ami isten és ragyogó ég együtt s maga *Zeúç* és a latin *Jov*, ámbár a villámok ura mind a kettő, mégis a *djaus* származékai. A szkrit Indrának, ki a mennydörgés és villámok okozója, etimologice ezekhez a jelenségekhez semmi köze. Az, hogy a

Minden nyelvben egyformán megvannak az *áldjon, verjen meg az ég, tudj' az ég-féle* szólások, melyek metafora jellegűek ugyan, de a közönséges metaforáknál mélyebb értelmök van, s az emberi gondolkozás messzi korába mutatnak vissza.¹

Eszerint az alanytalan mondatok első alanya, mely a rettegést eláruló felfelé irányult taglejtésből alakult ki hangkifejezésbeli hatalmas szellemmé, istenné, már magában hordta a fejlődés csiráját a mellékjelentés, az ég alakjában. Amint az ég külön képzetté kezdett sűrűsödni, bár a régebbi formák megmaradtak, az alanytalan mondatok alanyává az az ember feje felett elterülő óriási kék boltozat által határolt fenség lőn, melyben az időjárás megrendítő színjátékai lefolytak. Mielőtt a magyar alanytalan mondatok *ég* alanyára átmennék, be akarom mutatni azokat az alakokat, melyek a rokon nyelvekben az isten alany nyomát többé-kevésbé magokon viselik, de amelynek a magyarban határozott nyomára nem akadni. A rokon nyelvekben is inkább csak mint rudimentumok kísértének még ezek az »istenes« szólások; helyökben gyakrabban használnak más alanyú vagy egyáltalában alanytalan kifejezéseket.

A votják *inmar* csak elvétve áll alanyúl időjárásra vonatkozó szólások mellett. *Inmar zorä*: esik, *inmar gudırja*: dörög, s ez is, úgy vélem, inkább az ég, a mennybolt fogalma már, mint az istené. Ilyen maradványa az egyszeri *isten* alanynak a cser. *jumo küdörtä* szóláson kívül a lapp *hären orja*: mennydörgés, *Här skučče*: mennydörög. Nem kevésbé érdekes, hogy a

jumala töve a magy. *jó, jov, jav*-nak, vog. *james, jümes*-nek felel meg, csak úgy állhat meg, ha a *jumalát* mindenképen újabb istennek nézzük, vagy ha azt hisszük, hogy a *fent, felső* képzetéhez később — az isten révén — a *jó* is hozzájárult, azaz *fent levő és jó* egy szóban nyert kifejezést a rokonságban. Mindenesetre merész, bár annak a mohó buzgalomnak, mellyel némelyek az etimológiára vetik magokat, megfelelő okoskodás. A *jó* fogalom az istenhez még jelzőnek is csak később, jóval később járulhatott, nemhogy még alapjelentéseül is szolgált volna. »Primus in orbe deos fecit timor«, megmondta már Petronius, s bizony a félelem a hálaérzetnek nem melegágya, az legfeljebb remegő tiszteletet szül. L. alább 33. l.

¹ Hogy az isten és ég felcserélése több mint pusztá metafora, azaz ennek a cserének mélyebb lélektani értelme van, onnan is vélem, mert a mennyet így sohasem használják: a menny áldja, verje meg stb., pedig éppen a menny alakult a magyarban az isten speciális lakásává. Sőt az ég eszmei tartalma kezdetben nem is a szűk mennyre szorítkozott, hanem a mindenségre. Ez így közelebb is esik az isten, a végtelen hatalom fogalmához. Aminthogy evvel együtt is fejlődött. L. alább több helyen, bővebben.

szamójéd a *dörög* mellé a *hähä*: bálvány alanyt teszi: *hähä muno*. A mordv. *atam toraj* és finn *ukkonen käy* szólások alanyának egy eredete nyilvánvaló. Mordv. *ata*: öreg ember, finn *ukko* szintén. Az *öreg* fogalom a rokon népeknél a félelemmel vegyes legnagyobb tisztelet megérezkítője. A vogul és osztják nemcsak isteneit ruházza fel evvel a jelzővel, (*Äs-äter* és az osztjákok özön bálványai),¹ hanem a medvét is, mely iránt a tisztelet szintén a félelemből mint alapérzésből keletkezett.² A mordv. *atam* épolyan diminutiv alak, mint a f. *ukkonen* (ámbar az *m* dim. képző ma már nem ható képző) s a kedveskedő kicsinyítésnek itt bizonyára szintén a félelem az indító oka.³

A magyarban ma csak az *istennyila* mutatja, mint konkrét

¹ Vö. még: *öreg-isten*; továbbá a Kalevalabeli Ukko s ennek magyarázata. Kalevala. Kolmas helphointainen painos. Helsingissä. 1887. 398 l. »Ukko, az ég istenének megtisztelő neve, mely mutatja, hogy őt tartották a főistennek.« Ugyanerre mutatnak a »Taatto Taivahinen«, »Ilman Iso« elnevezések. »Pananne pedig mennydörgőt jelent: a mennydörgést tartották Ukko hangjának« stb. *Ukkonen* épúgy mint a mordv. *atam* mennydörgést is jelent.

² Ez a félelemből eredő tisztelet nevezeti a votjakkal a medvét különböző kedveskedő névvel: *moko*, *miška*, *moji murt* (öreg ember); ugyanis fél, hogy a tulajdonképeni neve, *gondár*, kiejtésével megjelenik a medve. Hasonlóképen van a votják a rossz szellemeivel is, pl. *Albasti* nevét csak körülírva meri kimondani, mint Munkácsi írja. A finn, különösen a nép, sajtáságos irtózást mutat a *piru*, *perhana* stb. hallatára; s tekintve a finn nép felvilágosodott voltát s azt, hogy a *piru vieköön*, *saakeli soikoon* stb. általános szólások, ez a különös irtózás régi rettegés maradványaként tűnik fel. Ugyanerre vihető vissza a tízparancsolat harmadik pontja is s általában a zsidó félelme a Jehova név profán kiejtésétől, úgy, hogy helyette a közbeszédben mindig שם (név) vagy az *Úr* és *név* kombinációja שם-ך használatos. Lubbocknál olvasom, hogy »Ward szerint a hindu nőnek megbocsáthatatlan bűne, ha férje nevét kimondja. A kaffereknél és néhány keletafrikai törzsnél is ez a babona uralkodik. A világ számos vidékén babonás borzalomal-mál óvakodnak a megholtak nevének kimondásától«. II. 252. l. Itt a tisztelet és félelem együtt szolgál okúl, mint látnivaló, arra, hogy előkelő és hatalmas lények nevének kimondásától tartózkodjanak. Nem szabadúlhatok attól a gondolattól, hogy ez a babonás félelem és tisztelet volt egyik főoka annak, hogy az alanytalan mondatok alanyául az *isten* helyébe az *ég* lépett s amazt teljesen kiszorította. (Vö. héber שם hely és isten. A végtelen hatalom helyett a végtelen tér, mint annak aequivalense, s associative, mert az az egész világot betölti. Ez természetes. L. alább a finn-ugor ég fejtegetését; a mindenséget, az egész világot magába foglaló ég természetes empirizálása a metafizikai istenfogalomnak és eszmei tartalom tekintetében is hozzáillő.)

³ Akik eddig az alanytalan mondatokról értekeztek, hordtak össze elég példát a különböző nyelvekből (kül. Miklosich és Puls), ezekre utalhatok tehát.

bizonyíték, a mitologikus vonatkozást egy felsőbb lény és az időjárás jelenségei között. Valamint erre vall az *égnek* (nem a *mennynek*) isten helyett való alkalmazása. De ez is elég a felhozott rokonnelyvi adatokkal együtt az anélkül is logikus következtetés helyességének erősítésére, hogy a magyarban csak úgy szolgált alanyúl az isténfogalom az alanytalan mondatokban, mint a rokonságban általában. Biztosra is veszem, hogy majd egyszer, nyelvjárásaink szólásainak ismerete, illetve a tájszólásokat szorgosan összegyűjtő nagy tájszótár számos érdekes, az alanytalan mondatoknak ebből az őskorából megőrzött, vagy a nyelvérzék megnyilatkozására a naiv nép körében újra éledt példát fog szolgáltatni.

Az alanytalan mondatok második, s a magyarban egyszerűsmind legfontosabb alanya az *ég*. Nemcsak azért legfontosabb, mert még ma is használatban van, hanem azért is, mert vele a magyar alanytalan mondatok speciális, a többi nyelvekéitől eltérő jelleget nyernek. Az alany, illetve a neki megfelelő eszmei tartalom *fejlődik* minden nyelv időjárásra vonatkozó kifejezéseinél, az állítmány mint ilyen, épen azért, mert empirikus úton keletkezett, megmarad változatlanúl. Csakhogy minden nyelvben az alany személyi¹ mivoltához képest az állítmány ezekben a mondatokban tranzitív; *varsati, vidjotate, stanati, űei, vipei, ἀστράπτει βροντῆ, pluit, ningit* stb. valamint a sémi nyelvek, az afrikai

¹ Ez a személyesítés figyelmet érdemel, mert nem csupán olyan egyszerű személyesítéssel van itt dolgunk, melyet minden mozgóra alkalmaz az ember (a kő repül), hanem az időjárásbeli változások képzelt okainak megszemélyesítése az isten, az ismeretlen hatalom képzetével szoros kapcsolatban van. S ha ez a személyesítés végig kíséri az alanytalan mondatokat alanyról alanyra, ha mindjárt csak eszmei tartalom alakjában is, az onnan magyarázható, hogy ez az ok holmi ismeretlen, láthatatlan, bár a képzetet annál inkább eltöltő, felső hatalom. Az ész *annab, toob lund* (ad, hoz havat) határozott személyre mutat, épígy *heidab wälku* villámot szór, hajít is, ámbár ez utóbbihoz olykor *pitkne*, zivatar járul alanyképen, mintegy ösztönszerű kiegészítésül. (Vö. gót *rigneith* és mai *es regnet*). Az orosz azt mondja, hogy *molnyijej bjilo gyerevo*, ahol *molnyijej* instrumentalis és az egésznek, bár *bjilo* neutrum, személyes íze van: villámmal ütötte a fát. (Cselingerián úr véleménye szerint.) Itt valami ismeretlen erőnek tulajdonított cselekedet van kifejezve. Vö. evvel *votj. kwaž jo-zorin jued-nañed šukkoz*. Sőt még a német alakokról sem érdektelen megjegyezni, hogy mult idejőket mind *haben* és nem *sein* segítségével képezik, ami szintén személyesítésre mutat (l. Grimm: Gramm. d. d. Spr. IV. 240. l). Megemlítem még: ol. (egli) *piove, tuona*, fr. *il pleut* stb., továbbá lat. *pluit lapidem, lapidibus*; l. még Steinthal: Gesamm. kl. Schr. 41a. a kínai *hia yü*-ről. Némely magyar tájszólás ehelyett: *menny-dörög*, azt mondja: *görget*.

nyelvek és a többi finn-ugorság megfelelő alakjai, amint eddig tapasztaltam, tranzitívek. *Esöz, esöt ad, küld, villámol, villámot szór, dörög* (ill. *dörgeti az eget*) stb., de sohasem intranzitívek, mint a magyar *dörög, villámlik, havazik* stb.

Mindenesetre érdekes, miképen alakúlhatott át a magyar alanytalan mondatok állítmánya tranzitívból intransitívá. Mert, hogy *dörög, villámlik, esik*, tranzitív igék voltak, kétségtelen. Az *isten* eszmei tartalmat magában foglaló alany mellett csak ilyenek állhattak. Erre először is a rokon, aztán az idegen nyelveket hívom tanúbizonyságul. Magából a magyarból pedig egyszerűen meg lehet jelölni azt az utat, melyet az alanytalan mondatok állítmánya megtett, míg intranzitív alakját felvette. A magyar ég régen te annak a fejünk felett levő, elláthatatlan úrnek a képzetét érzékítette szóvá, melynek teteje a világra boruló óriási kékség.¹ Így az égnek korántsem a mai szűk menny, hanem nagyon tág jelentése volt. Ami már most ebben az úrben végbement, jelenség, mind-mind önkéntelenül is az ég képzetéhez csatolódtott. Akár beborúlt, befellegzett, akár dörgött, esett, havazott, mindez az égben történt, onnan indult ki, ott folyt le. A természeti jelenségekről való ilyen szerencsés képzetalkotása a magyar világnézetét is megtisztította. Sajátságos, hogy a magyar nyelv néhány kifejezése bámulatos józan világnézetet tüntet fel olyan korban, mikor más népeknél a filozófikus gondolkodás juthatott ugyan hasonló álláspontra, de a népnyelvben a metafizikai világnézetet nem váltotta fel maig sem természeti alapon nyugvó, mint amilyen a magyar időjárás szólásokban mutatkozik. Minden nyelvben villámlik, esöt ad, bocsát valami hatalom, istenség, akár Zeus akár Jupiter, vagy az »isten helye« az ég, az időben, mikor a magyar égben, a felettünk levő úrben, a mindenségben mindezek végbementek, egészen intranzitíve, semmiféle személyes hatalom közreműködése nélkül. A magyar ég villámlik, dörögcsattog, csepereg, esik, szakad (égszakadás), harmatozik, önmagából kiindulva és önmagában működve.

Ezt a sajátságos, egymagában álló nyelvi jelenséget a következőképen magyarázom. Amint a magyar észjárás az eget, mint a fejünk felett levő nagy tért tekintette, azaz az isten fogalmától elválasztotta az ég fogalmát (a *félelmetes*-től a *fent* képzetét),

¹ Vö. régi ny. ég = levegő-ég; az ég teteje a mennyég; menny ~ mordv. menel, mänel, (kurgo mänel, szájpaddás); vö. még mennyezet, mennyezetes ágy, boltozat, égbolt.

ezt az eget már dolognak fogta fel és nem titokzatos hatalomnak, mely hébe-korba megnyilatkozik. Tudvalevő, hogy ami tulajdonságokat a szemlélő ember a rá gyakorolt közvetlen hatás miatt első sorban appercipiált dolgokon tapasztal, jóllehet ezekhez lényegileg nem tartoznak, mégis mint az illető dolgok tulajdonságait fogja fel. *Az eresz csorog, csepeg az orra, folyik a hordó:* így beszél ah. hogy *csorog a víz az ereszről* stb. Ugyanez az észjárás mondatja a magyarral a szintén dolognak felfogott égről is, hogy *villámlik, csepereg, esik, szakad* stb. Az égnei illetően szemlélete is elég lett volna ahhoz, hogy az átható igék helyébe behatók lépjenek, de bizonyára nem szorítottak volna ki annyira a régi tranzitív alakok, mint ahogy valóban tapasztaljuk, ha még egy sajátos körülmény közre nem munkál az újabb szemlélet általánossá válásában. A magyar *-l* és *-z* denominális igeképző átható és beható igéknél egészen egybeesik; *porol* és *porlik*, *poroz* (*porzó*) és *porz-ik* *-l* és *-z* képzője semmi különbséget sem mutat fel az első és második alakban.¹ *Villámol* és *villámlik*, *havaz* (*behavaz, havat hint*), *harmatoz* és *havazik*, *harmatozik* kifejezéseknél az előbbieket könnyen átmehettek az utóbbiakba.²

¹ Egyszeri tranzitív voltak még így is kiérzik. Vö. rügyezik a. m. rügyet hajt.

² Kérdésül állhat itt, hogy vajon az *es-* (pluere) alaknak *es-*(ik) (*cadere*) alakba való általánosodása segítette-e analóg hatásával a többi alaknak intranszitivé váló válását? Most erre nem térek ki.

Esik az eső esésére mai értelmében és formájában semmi esetre sem eredeti kifejezés. Kétségtelenül volt egy *esőzik* (*pluit, regnet*) értelmű alak a magyarban is, mint valamennyi rokon és idegen nyelvben. A kódexek némelyike különbséget tesz következetesen a pluere és *cadere* magyarral való fordításánál: azt iktelenül, ezt ikesen fordítja. Az *esik* (*pluit*) ikes alakja a tájnyelvben ma is ritkábban hallatszik, mint az iktelen, ellenben *ess az ess, és az es, és az és, és az és* közönségesek. Figyelmet érdemel még az *esik* (*pluit*) és *esik* (*cadit*) között ma is fel-feltűnedező különbség a használatban. Az *esik* (*cadit*) tranzitíve általában nem használatos úgy, mint az *esik* (*pluit*): ott este az eső egész éjjel, dér, hó megeste. Abszurdum: kőzapor este a sereget; hatalmas szikla este a vadászt. Ha áll is az *esik* (*cadit*) ilyenformán, rendszeren csak akkor, ha valami nagyobb, de apróbb részekből álló tömeg esik valamire, úgy hogy ellepi, valamint az eső v. hulló hó szokta, pl. por megési (a bútort), légy megési (a húst, azaz belepi, beköpi); ritkább: féreg este alma, s ez itt már a romlottság kifejezése. Ezek mind analógiás alakulások. Munkácsi: Árja és kaukázusi elemek című munkájában az *esső* főnevet *abadzech vuës-γü* (ég-víz) szóból származtatja, de érvei közt csak azt lehetne valamire valónak tartani, hogy az *ár, csatak, köd, hó, felhő* szintén kaukázusi és árja eredetű. Nincs módomban elbírálni, így van-e csakugyan, de

A *dörög*-ről nincs sokat mit beszélni, de a mondottakhoz hozzá-fűzöm, hogy még némely helyen hallani villámlik helyett: *villámol*, *dörög* helyett: *görget*.

Amint természetes okát látni annak, hogy az alanynak *isten* eszmei tartalma helyébe, fejlődés folytán az ég, azaz a felettünk levő üresség lépett, bizonyára magyarázható oka van annak is, hogy ez az ég alany is már elmosódóban van. E tény észrevételével folytatom tovább alanytalan mondataink alanyáról való vizsgálatomat, miközben igyekszem megjelölni az alany, illetve eszmei tartalma, fejlődési irányát.¹

az bizonyos, hogy a *vuēs-χű*-vel legfeljebb a kettőzött *s* volna megmagyarázva úgy ahogy, de sem az *ess*, *es*, ötelen alakjai, sem az *essēs* melléknév, sem maga az ige, s ennek sing. 3. *es*, *es* alakja, melyek mind eredetibbeknek látszanak. Én nem is látom szükségét, hogy azért a kettős *s*-ért szomszédoljunk, vagy pláne Kaukaziában kereskedjünk, mikor az *ess*, meg az *essēs*, meg az *es*, *ēs* olyan egyszerűen megmagyarázható idehaza is. Itt csak az egyes szám 3-ik személyű birtokos személyrag analógiáját látom. Az *es* főnév az eredeti. Gyakran mondták, hogy az *ég esse*, *isten esse* (a nép szereti a képes beszédet, sokszor hallani: ott verte az isten esője stb.). Vö. *zúz*; ebből a sing. 3. birtokos alak analógiájára ma szélkében használatos a *zúzza* (gyerekkori tanítónk etimológiája szerint, mert az ételt összezúzza) nominativus, sőt tovább ragozva *zúzzája*; majd *zúzz* (vö. *ess*) főnévből *zúzzok* (az ő *zuzzok*, *zúzzájok*), valamint *zúzzos* (vö. *essēs*) a. m. mérges. Abban azonban egyetérték Munkácsival, hogy az *eső* alak már népetimológia szülötte. Ez az *eső* már a cadere intransitivum alapján épült. Nagyban elősegítette ezt a népetimológiát a mindenütt már régesrégtől fogva a *folyóvíz* ellentétéül használt *esővíz*, azaz *leeső* víz, s hajlandó vagyok az újabb *eső*-nek a régi *es* mellett való fellépését egyenesen az *esővízből* való elvonásnak tartani [*folyó*(víz), *eső*(víz)].

Eszerint *es* eredetileg az eső esésére vonatkozott (pluere) és később általános értelművé tágult (cadere) megfelelő intranszitiv alakot nyerve. Ilyen általánosodást látni alakulóban a votj. *zor* (pluere) igénél; *kwar zoro*, a falevél esik, hulldogál; *sír zoro*, a gyanta csorog, holott *kwar usä*, *usoz*, *sír vjaloz* volna megfelelő. Ámbár első pillanatra nagyon is naivnak látszik és a votják példák is magokon viselik az egyszerűség bélyegét, mégsem lehetetlen, hogy a magyar *es*- (rokony. ~ *us*-, *is*-, *esi* stb.) eredeti szűk értelméből minden hasonló jelenségre, végül minden eső dologra átvivődött. Ez esetben az *es* főnév épügy megfelelhetne az *es*- igének, mint pl. a *les* főnév a *les*- igének. (Vö. sing. 3. *es*, *ēs* — *les*, *lés*.)

¹ A különböző nyelvekben az ég mint isten, mint isten helye, vagy csupán az ég azaz menny, vagy ennél több szerepel alany gyanánt, pl. lat. *coelum intonuit* az emberben azt a hatást kelti, hogy nemcsak az égboltozat, hanem az egész finnugor és ősmagyar ég, a levegőég fel a boltozatig megdördült. Grimm még a németben is, melynek hasonló kifejezései a gótban pusztán eszmei tartalmúak, azontúl pedig mindinkább *es*-szel jelentkeznek,

Hogy a magyar égnek milyen nagy jelentésköre volt hajdanta, azt mink, kiknek hatalmas nyelvi forradalmon átesett apáink az ég fogalmát a mennyével szorosán összeforrvá adták át, el sem képzelhetnők, ha a régi nyelvemlékekben hűséges felvilágosítókra nem akadnánk. De a régi nyelv sem mond eleget. Már a szójegyzékek és kódexek korában, bizonyára a kereszténység hatására és a *coelum* révén, javában folyt az *ég* szóval való mesterkedés. Az égboltozat, az addigi menny már mennyég, az ég maga levegő-, éltető-, híg-ég stb. Sőt — jóllehet még világosan megtetszik az ég és menny különbsége, t. i. ez a föld egyenes ellentéte, a keresztény isten lakóhelye, országa, az a föld és menny közit eltöltő levegőóceán, az egész óriási térség, — nem ritkán áll az ég a menny helyett sem.¹ A finn-ugor és egyúttal a magyar ég igazi fogalmáról azonban teljes képet a rokon nyelvekből nyerünk. A finn-ugorság egének roppant tág jelentése van, vagy volt a nyelv fejlődése folyamán. Legtöbb rokonnyelvben az *isten* fogalmával látni elválaszthatatlanul összefűzve, mint a vogul-osztják-, zürj.-votják-, mordvinban és cseremiszb. Ugyanaz a szó, mely az egyik nyelvben eget jelent, a másikban mint ég és levegő, a harmadikban mint világ vagy idő, a negyedikben pedig egyszerre ég, levegő, világ, idő jelentéssel fordul elő. A vog. *tārem* magában foglalja az istenén kívül az ég, világ, idő képzetét, de az időjárásra már *ilem* szava van. Ez utóbbinak felel meg a f. *ilma*. Mai jelentése levegő, idő(járás), sőt éghajlat is; a *maailma* összetételből kitűnik, hogy ég jelentése is volt s a Kalevalában elégszer találjuk ilyen értelemben; ugyancsak a Kalevalában gyakran előfordul a puszta *ilma* mint világ.² Az esztben *ilm* idő(járás), a lappban *alemê, ilmë, ilimê* ég, világ, zivatar (!), (sőt már a svéd hatás alatt *ilmien-råhke*, mennyország összetételből elvonva: ország is). A mordv. *škaj*, isten, ég ugyanazt a tövet mutatja, amit

talál példát holmi ég alanyra. »Wenn Biörn die Redensart beibringt: hann rignir i allan dag (altn.) so ist das persönlich und auf das masc. himinn zu beziehen.« (Gramm. der d. Spr. IV. 228.) A héber ilyest is mond: a hely eszük; ebből azonban nagyon is kiérzik az a haragos isten, aki nem tűri, hogy valaki a nevét hiába ajkára vegye.

¹ A Schlägeli szój.-ben aer, eter, *ég*, *coelum*, *men* (de tonitrus már *mengergeres*). Az 1708-iki Páriz-P.-ban az égnek aer, *coelum* és aether jelentése van, a menny is nála *coelum*, aether.

² Kal. 5. r. 210. Tällä ilmalla asua, v. másutt: ilman rannallen azaz maailman rannalle. Vö. ilmeen, ilmiin tulla (ilme-), továbbá észt ilmu tulema és ilmale tulema.

ši, či, nap: Emordv. *ški-par*, isten, újabban Krisztus, Mmordv. *či-par* és *či-paj*, nap és levegő, *ši-val* világ; Emordv. *ška* időt jelent: *te ška* most. Ezek szemellátható összefüggésben vannak a vog. *ši* időt jelentő szóval, mellékjelentésükre nézve pedig a zürj. *lun*, nap, finn *vuosi*, lapp *vuotta*, év szóval és így a magy. *-ság* (vö. f. *sää*, időjárás, mely még a Savoban gyakori) képzővel.¹ Még a votj. *in* (inm-) említendő, amely levegő és ég jelentésű smint látható *inmar*-ral egytövű. Eddig a rokonyelvek. Az ég szó aēr, aether, majd coelum régi jelentése, az égalj, éghajlat, égtáj (vog. *tjrem*) s még esetleg egy-két ilyen összetétel minden, amit az éggel kapcsolatos képzetek rokonyelvekbeli hosszú sorával szembe állíthatni. De nem egyszerű és természetes-e az az okoskodás, hogy a magyar ég, melynek leghívebb megfelelője a finn *ilma*, ugyanolyan eszmei tartalmat foglal magában, mint a rokon nyelvek ege? Az ősmagyar, miután megalkotta magának az ég szóban annak a földtől a mennyig, a boltozatig² elterülő térnek a képzetét, mely tudtával az éltető levegő maga volt, ebbe egyszersmind bele volt foglalva a világ képzete is. Az a földre boruló öblös boltozat határolta terület, melyet a szemhatár köröskörül bezár, melyben életének minden mozzanata végbemegy, ahol tapasztalatait szerzi, érvényesíti, hol a napot felkelni és lenyugodni látja, a természet változásait élvezi vagy szenved, okvetetlenül magában foglalta a világ fogalmát, az ég eszmei tartalmának egy része bizonyosan ez volt. (Vö. égtáj ~ világtáj). A világ képzetéhez szorosan hozzá símult a nap, napvilág (vö. mordv. *či-val*, világ) s evvel az idő képzete, mely viszont a természeti tünemények útján van meg a tudatban. A nap felkel s a bíbor hajnalt elúzve útjából, tündöklőn emelkedik mind magasabbra az égen, hogy aztán a déli fordúlónál lefelé indulva szürkülettel nyugovóra térjen. A pontos időközökben fogyó-telő hold hasonlóképen méri nemcsak a kurta éjtszaka, hanem négyszer hét napfordulás idejét. Ne lett volna csak napunk az égen, holdunk

¹ Vö. mordv. *paro-či, parši* jóllét, egészség, *semba ši* egészség; f. *nuorunte*, lapp *nuorra vuotta* ifjuság, zürj. *tom-lun* ~, *ozir-lun*, gazdagság. Különben a nap, év, idő és időjárás ilyen összekeverésére nézve nem kell tovább mennünk a magyarnál. Vö. az idén, minden idén, mult idén; ezelőtt két üdövel, most harmad ideje (t. i. két évvel, harmad éve); aztán ezt a szólást: idő lesz! nagy idő lesz! (t. i. zivatar lesz); hasonlóképen az idő és időjárás egy alakját a legtöbb rokonyelvben.

² Finn *ilman-kansi*, égbolt (tkp. levegő, égtető, fedél).

az éjszakában, ha élet, mondjuk, fejlődhetett volna is — nemde az időről egészen más fogalmunk képződött volna, ha egyáltalában képződhetett volna valamelyes? De így az égi jelenségek bennünk az időnek határozott formáját fejlesztették ki. Az égi jelenségekkel pedig, magával az egész éggel legszorosabb kapcsolatban van az időjárás, az idő sokféle változása. Nagy a rokonság aközött is, ha a nappal éjszakára fordul, vagy a ragyogó ég beborúl, ámbár az egyik tisztára időbeli, a másik időjárásbeli változás. Az égiháború, a zivatar, a szitáló eső vagy csapkodó zápor, a szállingózó vagy pustoló hó, megváltoztatja a világ képét, meg a nap képét s így az időét is. Ha ragyoghat a nap, szép idő van, ha beborúlván, felleg takarja, csúnya.¹

Már most gondoljuk el, hogy a magyar alanytalan mondatoknak ilyen bő eszmei tartalmává fejlődött alanya az öntudatlan nyelvhasználat alatt mind szűkebb-szűkebb jelentésűvé válik, az az öblös világ, melyből kiindult s melyben lefolyt a természet minden cselekvénye, elkezd lapúlni s végre odatapad a tetejéhez. Az ég a mennyhez. Szinonimának. Ez az ég már nem felelhet meg többé előbbi szerepének. Ez a szó nem lehet többé alany, mert nem bírja el az alanytalan mondatok alanyául álló eszmei tartalom terhét. Még nem bánjuk épen, ha azt mondják, hogy az ég, t. i. az égboltozat, a menny villámlik, dörög, de ne mondják, hogy az ég csepereg, esik, szakad, havazik, a mai ég, az égbolt, a menny! Mikor én, ha esik, nem az égboltot látom esni, hanem a felettem levő űrt, s ha havazik, havúl látom esni a környező világot, az egész mindenséget! Jó, a villámot és mennydörgést a gyarló szem a messzeségtől fent látja születni az ég boltozatán, ámbár a villám tüze megvilágítja az egész levegő-egyet s a mennydörgés, megreszkettette az atmoszférát végig dübörög a világ egyik szélétől a másikig — ezek mellett még megáll a menny alany gyanánt; de a sűrűn szitáló eső, a vastagon kavargó hópihék elzárják előlem a mennyboltozatot s betöltik a levegő-egyet, úgy, hogy ezt eddigi nyugodt állapota helyett esőben látom. Emellett bizonyos változást tapasztalok, mely nem különképen a mennyre vagy a levegőre, vagy a világra vonat-

¹ A nap, idő és világ fogalmi kapcsolatát a rokon nyelvek már bemutattott adatain kívül hadd bizonyítsa még ez a magyar tájszólás is: *éjt-világ* (e h. éjjel-nappal). A világ, mindenség, örökkévalóság együvé tartozik az emberi képzeletben. Legvilágosabb példa erre a héber עולם, világ és örökkévalóság. Azaz a legnagyobb tér és legnagyobb idő fogalma egy szóban.

kozik, hanem tökéletes, nagy változást, mely megnyilatkozása idejére átformálta az egész természet megszokott képét. Ezt a változást eddig is kifejeztem, mikor azt mondtam, hogy villámlik, esik, havazik, ahelyett, hogy nyugton maradna a világ, mint rendszeren; sőt e kifejezéseknek a zománca mindig is a változás képzete volt. Ez a változás pedig csupán az idő más formája. Ha nyugodt a világ, szép az idő, ha fellegesedik, esik, csúnya. *Az idő képzete az*, mely természetes fejlődés folytán a régi égnek végül már nagyon is silányan megérezkített fejlődő eszmei tartalmában uralkodóvá lett s ebből olykor eltör, be a tudatba és ki a nyelv külső formájába is.

Itt a votják nyelvet veszem elő; ege, hasonlóképen a magyar éghöz szűk jelentésű, azaz menny értelme van.¹ *Inmar* töve azonban, *in* (inm-), nemcsak a levegő, hanem az égboltig (*in-gur*, *inmar-baŋ* elterülő nagy tér kifejezésére szolgált. Hogy ebből mennyi volt meg eredetileg az *inmar* szóban, akármilyen kitűnően van is szerkesztve Munkácsi szótára, a rendelkezésemre álló anyagból nem állapíthatom meg. Az *inmar zorä*, *guđırja* rudimentáris alakokon kívül nem látok számbavehető adatot; de ez csak azt bizonyítja, hogy a votj. *inmar* épúgy mint a magyar *ég* — bár sokkal elébb már — nem volt elegendő arra, hogy az alanytalan mondatok alanyául szolgáló eszmei tartalom nyelvbéli kifejezéseképen szerepeljen. Röviden, azonmód, ahogy fentebb kifejtettem, tehát természetes fejlődés útján, a votj. alanytalan mondatok alanyaképen az idő, *kwaž*, lépett előtérbe, *Az időnek két formája van a votjakra nézve is: a nyugodt idő és a mozgó idő.* Ehhez képest ha a természet csendes, az idő csendes, ha változik, az idő változik. A votjáknak nemcsak hogy *kwaž* čeber, jugít, šuldır, sez, az idő szép, derült, vidám, vagy žob, pel'mit, csúnya, sötét, hanem *kwaž sežkä*, *kwaž šaptoz*, *kwaž zorä*, *līmija*, *līmijaloz*, *guđırja*, *čiläkja*, *voräkja*, kiderül, beborúl, esik (esőzik), havazik (havat hint), mennydörög, villámlik, villog (wetterleuchtet) az idő, sőt *kwaž pužmerja*, *sukkrırjaškä*, (burantaloz), derezik, viharzik (hófúvással elegyest viharzik, pustol) az idő, ha dér esik

¹ Azt hiszem, ennek a jelentésnek a megcsontosodásában a keresztény térítők segítettek. — Érdekes összehasonlítást tenni a követk. votj. és magy. kifejezések között: *inmar med časjoz* / üssön meg a menny(kö), *Inmar*; és a nyelvemlékekbéli: *Meg ytte a meeny*; *tüzes meen yssen meg.* (ÉrdyC. 645. 651.) NySz.

vagy vihar támad, s ezekre még nyomtatékúl *kwaž zobaskä*, az idő csúnyít, (vö. feljebb *kwaž sežkä*, šaptoz).

Azt természetesen így másodkézből — talán amúgy sem tehetném — meg nem mondhatom, hogy a votják alanytalan mondatokban, amint az *inmar* alany mindinkább veszendőbe ment, lappangott-e sokáig az eszmei tartalom anélkül, hogy a nyelv külső formájában mutatkozott volna, míg végre *kwaž* alakjában a tudatban fellépett és kifejezést követelt? Azt azonban biztosan állíthatni, hogy, ha a votják e szólások egyikét-másikat az alany külső formája nélkül használja is, ma tudatában — akár gondol rá a szólás kimondásánál, akár sem — ott a *kwaž* által megérezkített eszmei tartalom alany gyanánt. Sőt mindig inkább hajlandó kitenni a formai alanyt mint nem.

Ezek után lássuk, hogy az *idő*, az alanytalan mondatok fejlődő alanyainak ez a harmadika megvan-e és hogyan a magyar időjárásra vonatkozó kifejezések mellett? Nem késhetünk a felettel: meg. De hozzá kell tennünk: a magyar nyelv bizonyos idevágó sajátossága miatt külső formában csak korlátoltan jelentkezhetik. Mikor a dolognak felfogott ég mellett az érzékelhető természeti jelenségeket, mint az abban megnyilvánuló tulajdonságokat szemlélte a magyar, tudjuk már, hogy egyúttal ezeket a jelenségeket intranzitíve csatolta állítmányúl az *ég* (mindenség) alany mellé, épúgy mint a villogó vagy hangzó tárgyról azt mondta: villog, illetve hangzik és nem fényt szór vagy hangot ad. Mikor aztán, mint fentebb megmutattam, az ég mennyé zsugorodott, előbbi eszmei tartalmát, amit mint az alanytalan mondatok alanya rejtett, csupaszon hagyva, az időjárásról való szólások két részre szakadtak. A villámlik és dörög mellett maradt az ég, vagy a menny alanyúl, mert azoknak ezek a körülményeknél fogva még így is inkább megfeleltek, de az esik, havazik stb. mellől el-elmaradozott a hűtelenné lett alany s alanyul tovább inkább a puszta eszmei tartalom szolgált. Ebből a magára maradt eszmei tartalomból, a felette és körülötte elterülő mindenségből az ember tudatában, természetes fejlődés útján mind határozottabb körvonalakat nyert a Janusképű idő, a nyugodt és változó idők képzete. Ez az idő ám, magában véve nem volt többé az égboltig és környöskörül a szemhatárig elterülő világ módjára érzékelhető dolog. Már most az érzékeinkkel el nem érhető, hanem csak változásaiban, közvetve nyilvánuló elvont fogalom, melyen, mint lyenen érzékelhető jelenségek nem mutatkozhatnak, hogy ú

mondjam, visszaretent azoktól az érzéki, intranzitív cselekményeket kifejező igealakoktól, melyekhez neki formai alanyúl kell vala járúlnia, szükségképen, mint a tudatban ott lappangó eszmei tartalom megérzékítőjének. Ha tiszta tranzitív alakokat talál, a denominális *z*-vel pl. esőz, havaz, harmatoz, nyilván megszemélyesítve (l. a votjákot) azonnal melléjek lép. Így már az *esik* is, mely a *cadere* másává lőn, gátolta természetes kifejlődésében, minthogy ez a legközönségesebb jelenség gyakoriságánál fogva a népetimologia révén nyert sajátosságát, azt az intranzitív jelleget ráerőszakolta a társaira is és pl. *havazik* értelme *hó módra esik* lett.¹

De ha a külső formában való megjelenése így gátolva volt is elejétől fogva, természetes fejlődésében meg nem állhatott. Kifejlődött, betört a tudatba és ki a nyelv külső formájába is, ahol szerét ejthette. Hol ejthette szerét? Főképen a napi időváltozásokra² vonatkozó kifejezésekhez közel álló tisztán reflexív szólások mellett, milyenek *elborúl*, *elsötétül*, *kiderül*, *fellegesedik* stb. *Tavaszdodik*, *öszre válik*, *télre fordul*, *hűvösödik* szintén ide tartozik. *Enged*, *kienged* mellett hallani, s ellentéte a *fagy* kimondásánál — sajátosságosan — nem lehet odatenni.

Hanem fogjuk elő csak a többi időjárásra vonatkozó kifejezést. *Villámlik*, *mennydörög*, Ha kérdezzük: mi? Rámondhatjuk: az ég. Mert egyelőre nincs egyebünk, ha a lappangó eszmei tartalmat, a tulajdonképeni alanyt, meg akarjuk érzékíteni is. De többé már nem sejlik eléggé kifejezőnek az ég alany, ha villámlik, dörög-csattog az égiháború. Az egyszeri »a menny dörög« szólás nem vált volna olyan könnyen egy szóvá (a belőle alakult mennydörgés és mennydörgő pusztá analógiájára, visszahatására), ha nem lett volna a menny olyan szűk jelentésű és elégtelen arra, hogy a dörög mellett alanyúl álló eszmei tartalmat kifejezze. Látszik, hogy a *menny* csak akkor lépett az alanytalan monda-

¹ Mert a korán kialakult *esik* alak analógiája hozzájárulhatott az intranzitív alakok általános kifejlődéséhez.

² Esteledik, estére jár, alkonyodik, pitymallik stb. Ezek közül is az esteledik mellett különösen alkalmas az idő vagy eszmei tartalma alanynak. Mert ezt használták minden személyben sokféleképen: rámosteledett, elestedtem stb. s ilyenkor a napnak, a világnak, az időnek az estével beállott változása lappangott a tudatban. Míg a pitymallik, hajnalodik alanyául természetes módon az eget hallani leggyakrabban. De ezek nem tartoznak szorososan az alanytalan mondatokhoz és középhelyet foglalnak el köztök és a közönséges elliptikus mondatok között.

tok mellé alany gyanánt, mikor már az *ég* jelentés tekintetében hozzá szegényedett. S íme nem bírta ki. Állítmányával együvé olvadt s most már kettejük elé került az *ég*, a még mindig tágabb értelműnek érzett *ég*, alanynak, villámlik mellett pedig egyáltalán nem használatos.¹ Mennydörög az *ég* tehát épen nem furcsaság, sem pleonazmus, mint első pillantásra gondolni lehetne, hanem a szabatoságra való önkéntelen törekvés bizonyossága, t. i. hogy a beszélő ember az eszmei tartalmat ösztönszerűleg a leghívebben iparkodik formába érzékíteni. A »mennydörög az *ég*« szólásban ez az *ég* nem aequivalense a mennynek s aki ma is még hozzáteszi, mikor pedig a beszédben *ég* és menny közt semmi különbség sincsen, az előtt olyankor a minden korban, mindenkiben meglevő s általában a nyelv egész fejlődését magában foglaló lappangó eszmei tartalomnak köde szakadt fel egy-egy hirtelen megvillanó pillanatra.² A népben még ma is ébrebben él az *ég* hajdani fogalma mint a műveltekben, bizonyítja a »mennydörög az *ég*«-nek s az *ég* alanynak az időjárás szólásoknál mindenképen gyakori használata. Viszont, hogy általánosan formai alany nélkül hallani ezeket a szólásokat, s ha kérdés kerül róla, a menny eget nem vélik melléjek megfelelő alanynak, mutatja, hogy ez a külső forma idestova rudimentum számba megy. Helyét az idő tölti be, mely az ember tudatvilágát mind határozottabb alakban fogja el. Bár mai fővel nehéz volna elképzelni, hogy holmi esik az idő szólás valamikor általánossá váljék, de az olyanokban, melyekben a képzők eredetileg tranzitív jellegét az -ik nem homályosította el [villám(o)l(ik), havaz(ik)] vagy az itt-ott tranzitíve is használt dörög (azt dörögi, azt mennydörögte, hogy) mellett a tudatot ostromló időnek kell az *ég* helyét elfoglalnia a külső nyelvformában is. Tehát: *villámlik, mennydörög az idő, havezik az idő*, továbbá az esőre vonatkozó speciális kifejezések, pl. *zápo-*

¹ Maga a menny sohasem villámlott. Vö. csak a MünchenerC. 151: A villamat villamuan fenlic meü alat. Valamint általában a népnelyvet.

² Ez a különben öntudatlan lelki művelet az oka annak is, hogy az ember gyakran új szót talál, mellyel később a régi nyelvben vagy a nép nyelvében találkozik; vagy egyidejűleg többen alkotnak egészen készületlenül új szókat, melyek egészen természeteseknek tűnnek fel s rövidesen, mintha mindig ismeretesek lettek volna, általánossá válnak. Szóval az a lappangva bennünk élő s a nyelv egész fejlődését magában foglaló, öntudatlanul működő, de formailag is megnyilatkozó eszmei tartalma a nyelvnek a közönségesen és praktikus felületességgel ú. n. nyelvérzék.

rozik, csepereg az idő, szitál, permetezik az idő. Ez a természetes fejlődés.¹

Az esik az eső, hó stb. a ὕει, ὑίφει, pluit, ningit stb. másik rendbeli magyar megfelelőinek kikiáltott szólásokról — az igaz, hogy épúgy alanytalan mondatok mint azok — csak néhány szót. Bennök én hasztalan keresem az időjárásra vonatkozó eddig tárgyalt kifejezések természetét. Ellenkezőleg, nem látok bennök egyebet, mint a nyelv újabb korában keletkezett rendes alkotásait a dolgokat okságok szerint ítélő sematikus gondolkodásnak. Eső dolgot látok, melyet esőnek, hónak stb. ismerek. Akárcsak: a ló fut. Bizonyítja ezt az is, hogy az esik állítmányhoz oda kell tenni az eső, hó, jég stb. alanyt. Azaz, ha pusztán csak annyit mondok, hogy esik, ezen még nem értem, hogy hó, jég stb. csak azt, hogy eső esik; de ezt sem ilyen módon, hanem, hogy kint esik, az ég, a körülvevő mindenség esik, vagyis az idő esőre vált, esős idő van. Az a körülmény, hogy *esik* így magában kimondva az eső esését érteti, mutatja az egyszeri pluit eszmei tartalmának lappangását s a nyelv e sajátos jelenségében egy irdatlan messzi kor hatását kell látnunk.

Ha az esik az eső, hó stb. szólások valamiben különböznek az okozati és oki sémára dolgozó agy egyéb közönséges ítéleteitől, az a különbség ez. *A ló fut, a nap ragyog* ilyen formában nem eredetiek. A dolgok tulajdonságaik révén hatnak, első helyen tehát a tulajdonság lép a tudatba, az okozat s csak azután, a közelebbi azaz további érzéklés, észlelés útján maga a dolog, az ok. Az appercepciónak ez a rendje a nyelv külső formájában az állítmány és alany (nevezzék bárhogy, mindegy) megfelelő egymásutánjával lón megérzékítve. Később azonban az érzékekre ható tulajdonságokkal a már ismert dolgok egyszerre jelentek meg a tudatban — gondoljunk csak a mi észleleteinkre — s minthogy nem az észlelt tulajdonság érdekel első sorban, nem az okozat, mely épen azért látszik lenni is, hogy a figyelmet valami fontosabbra felkeltse, hanem maga a dolog, az ok, tehát a tudatban egyszerre jelentkező két principium közül az okot teszem előre s utána az okozatot, azaz a szorosán vett alanyt s utána az állítmányt. Ezzel szemben közönségesen csak azt mondjuk mindig,

¹ Érdekes ez a szólás: csikorog. Mindenesetre onnan származik, hogy a fagyos földön vagy havon csikorog a csizma vagy a szekér-kerék stb. (Vö. csikorgós út); ebből a nagy hidegre ment át asszociatívve: csikorgó hideg, tél, csikorgós idő; most akárhányszor hallani, hogy: csikorog az idő.

hogy esik az eső, esik a hó, míg az eső, hó, jég esik, harmat esik már a hangsúly követelte forma a nagyon is általános esik miatt. Az esik az eső, a hó következetesen ilyen, de teljesen egyenletes hangsúlyú ítéletnek sajátos formája mutatja, hogy ezek a kifejezések a nyelvnek abból az újabb korszakából valók, mikor már a magyar *pluit cadit* értelművé kezdett válni, de az egyszeri tartalom még elevenen élt. T. i. *esik* után a hó eleinte tulajdonképpen ellentétet fejezett ki: nem eső; az *esik* után félreértés elkerülése végett kellett (s kell ma is) odatenni a *hó* alanyt. Lehet, hogy egykor valami hangsúlybeli különbség is fennállott a mondat két része között, (esik a *hó*), ebből azonban mára semmi sem maradt.¹

Megemlítssem-e az időjárásról való szólásokkal alanytalan mondatok révén egy kalap alá csapott *sükséges, kell, sikerül, megtörténik, illik* stb.-féle közönséges elliptikus mondatokat? Kedvem volna nem is beszélni itt rólok mint olyanokról, melyeknek rendes körülmények között nemcsak hogy nem volna semmi helyök a meteorológikus szólásokkal foglalkozó értekezésben, hanem e szólások vizsgálatánál még asszociatívén sem volna ok előkerülniök. Sajátos jellegöket ezek csak annak köszönhetik, hogy nálunk mindenféle nyelvészkedést készpénzül vesznek (mindenesetre könnyebb mint készpénzzel megfizetni) és senki sem törődik a meghatározások helyességével, elmésségével vagy korlátoltságával. A tiszavirág-szaporaságú, de ahhozvaló életű nyelvtanok írónak természetesen nincs idejük minden apró-cseprő nyelvi alak vagy jelenség definíciójával törődni, mikor eléggé megvannak akadva a nagyobbakéval és fontosabbakéval. Az időjárásról szóló kifejezéseknek megvan a magok sajátos természete, tehát más kategóriába kell őket sorolni, mint a közönséges elliptikus mondatokat; de ugyan miben különbözik lényegileg ez a két mondat: *Jön. Kell*, vagy: *Nem jött el. Nem sikerült*, egymástól? Mindegyikőjüknek a beszélőre és értőre nézve fennálló momentán értéke van s ebben gyökerezik a természetök. De nem mint a villámlik, mennydörög, esik, havazik stb., melyek így magokban is, az alanyúl külső forma nélkül is ott álló eszmei tartalom

¹ Nem ritka a különböző nyelvekben az időjárás jelenségeire vonatkozó olyan kifejezés sem, melynek alanya egytövű az állítmányával, azaz maga a hatás van személyesítve. A rokon nyelvek közül a votjakban pl. *güdori gul'dertoz* a mennydörgés dörög, *tol tolaloz*, fúj a szél. Ilyen subjectum etymologicum jellege van már a magyarban *eső*-nek esik mellett.

következtében általános érvényűek. Lépjen be valaki a szobában levőkhöz evvel: *Jön*, vagy *Szükséges*, bizonyára hozzájok mint várakozókhoz beszél, vagy a helyzetet önnönmagával egyformán ismerőkhöz s ha idegen is van jelen, az annyit ért a szobán rejő dolog mivoltáról, akárcsak ismeretlen nyelven szólott volna az illető. Lépjen be valaki evvel: *Esik*. Mindenki azonnal megérti. A *Jön* mondat alanya mindig a szóbanforgó személy, a *Sikerül* stb. mondatok alanya mindig a szóbanforgó dolog. Tehát egyáltalában nem lélektanilag fejlődő, hanem esetleges. (Vö. Ha nem sikerül a dolog . . . ; szükséges, szükséges dolog, szükséges a dolog, hogy . . . ; ez már nem illik stb.)¹

Ezekből lényegileg eltérő, látszólag a meteorológikus, vulgo: alanytalan mondatokhoz tartozó, de hozzájuk semmi esetre sem sorolható szólások, az újabban keletkezett óraidőre és hőmérsékletre vonatkozó kifejezések. Nem egyebek ezek sem, mint elliptikus mondatok, de mert szintén általános érvényűek s az idő révén látszólagos kapcsolatban vannak a meteorológikus mondatokkal, ezekkel könnyen együvé sorolhatná valaki: *kettőt ütött. Elütötte a kettőt. Háromra jár. Háromfertály háromra*. Ezeknek a kialakulását egyrészt az óraidőre való kérdezés formája, másrészt pedig az a körülmény segítette elő, hogy a beszéd értelme az óra nélkül is elvult. A kérdésben már ott az alany, a feleletben szükségtelen volna újra kitenni. *Hány óra? Hány óra van? Kettő, háromra jár* stb. A beszéd értelmében sem áll be zavar, ha így szól valaki: Mire odaértem, éppen kettőt ütött. Ez az óraidő a *késő, korai, fiatal még az idő, dél felé jár* (az idő) közvetítésével vonatkozásba kerül a *hajnalodik, esteledik*-féle szólásokkal s ezek útján látszólag a meteorológikus mondatok éppen domináló *idő* alanyával. *Háromra jár az idő. Kettő az idő.*² Világos, hogy ez a vonatkozás lényegtelen és csak a magyar nyelv *idő* szavának tág fogalma (Wetter és Zeit) létesítette. Az óraidőre használt kifejezések alanyának (óra, idő), mint alanynak, eszmei tartalma sohasem

¹ Persze a latin és német grammatikát nehéz kímélni s a legnagyobb copfok (c = cz!) nálunk a grammatika terén láthatók. Pedig már jó Franciscus Sanctius sem értette, hogy »accidit, contigit, evenit, licet et caet. cur dicantur Impersonalia, quandoquidem nunquam supposito carebunt«. (Minerva, Lib. tertius 260 l.)

² Vö. még: Mennyi az idő? Hajnalra jár az óra. Az óra és idő cseréltetése már a régi nyelvben mutatkozik. Órája vagyon már az álomból felkelünk. (Ily. Pred. I. 19.) NySz. Vö. mindezekkel az *órákor* összetétel eredetét.

fejlődött, készen került az első árnyékóra időjelzése mellé s azon mód ment át a homokóráról kerekésórára, ütőórára.

A hőmérséklet változásáról ilyenformákat hallani: *Három fokot süllyedt, emelkedett, felyül, alul van a nullán, épen a nullán van.* Természetesen ezek is közönséges hiányos mondatok s épen csak általános érvényességök¹ és az időjárással való kapcsolatuk által hasonlítanak a tulajdonképeni időjárásra vonatkozó kifejezésekhez, tehát csak külsőleg, nem természetökre nézve.²

¹ Ilyen általános érvényű ellipsis a latinban az effajta kifejezés: *justi hominis est, t. i. officium, munus; vagy venit ad Vestae, Veneris, t. i. templum.* Itt említem meg a lat. *piget, pudet* alquem alcujus rei-féle szólásokat, melyeknél önként kiegészítő ellipsis látszik: *pudet me ignaviae tuae, t. i. conscientia.* (Vö. *sibi conscius esse alcujus rei, mens conscia recti.* Evvel szemben l. eml. *Franciscus Sanctius Minerva. Lib. sec. Cap. III. Pudet me tui, taedet me, poenitet me tui = Pudor, taedium, poenitentia habet me tui.* Priscianus.)

A *hideg van* stb. mondatokból pedig az *idő* hiányzik a *hideg* jelző mellől. *Hideg van*, hideg idő van helyett áll s értelme mindenképen: az idő hideg. (Vö. votj. *kwaž kežít, kwaž pel'mít*, az idő hideg, sötét.) A hideg, meleg stb. mai általános főnévi használata (hidegség, melegség helyett) előbbi jelzői mivoltából ered. Épúgy mint a havas, t. i. hegy, fenyves t. i. erdő, tengeri t. i. búza (?) stb. Vö. még ez utóbbiakkal a Tájosztár adatát Székelyföldről: lanyha: lassú, csendes eső. Valami lanyha lehetett a városban: mind teleszaladt a bőge. Vö. továbbá még ezeket a szólásokat: hideg idő, hűvös idő jár, nagy hideg jár, hideg idők, meleg idők járnak, nagy hidegek, nagy melegek vannak, járnak.

² Segítségemre voltak ehhez a részhez: Szarvas G.-Simonyi Zs. Nyelvt. Szótára, Szinnyi Tájosztára, Munkácsi Votják szótára és Votj. Népk.-e, Budenz kis mordvin, cser. és jurák-szamojéd szójegyzéke a NyK.-ben, Halász Déli lapp és Pite lappmarki szótára, Szilasi vogul szójegyzéke.

IV.

Futólagos eltekintés az eddig említett logikusok és nyelvészek fontosabb véleményein. Puls és Erdmann. Sigwart. Miklosich. Brentano és egytagú ítélete. A meteorológikus mondatok alanyának három fejlődési foka. Fejlődő alanyú mondatok.

Most, miután megmutattam, hogy az »impersonale«, »alanytalan« elnevezések alaptalanok, eszerint az így nevezett szólások minden osztályozása haszontalan, épen azért, mert az u. n. alanytalan mondatoknak csak az az egyetlen osztálya van, mely sajátos természetöknél fogva illeti meg az időjárásra vonatkozó szólásokat, még röviden és futólagosan — a dolog érdeméhez képest — el akarok tekinteni a már említettem néhány nyelvész és logikus ide vonatkozó nézetein.¹

Puls és Erdmann érdemére rámutattam: felismerték és fejtegették, hogy az időjárási kifejezések különböznek a többi szintén alanytalanak vallott mondattól. De természetesen, mint-hogy ők a »meteorológikus« mondatokat a tulajdonképeni alanytalan mondatoknak tartják,² nem jutnak tovább ennél a meg-

¹ Nem tehetem, nem is volt szándékomban, hogy bővebben foglalkozzam a más véleményekkel, mert értekezést és nem könyvet, főkép a magam nézetét, nem a másokénak tüzetes kritikáját akartam bemutatni. Csak a nagyon ellentétes vagy a teoriámat erősítő megjegyzésekkel állok elő.

² Vö. azonban Grimm: Grammatik der deutschen Spr. 1837. VI. 227. l. Jener Art sind vorzüglich die impersonalia, welche naturereignisse ausdrücken.

Hogy Puls és Erdmann az eszmei tartalmat, mely formai alany nélkül is ott van a meteorológikus mondatokban, nem veszi észre, különös, mert néhány a szeget fején találó megjegyzésök van. Természetesen azokból is rossz eredményre jutnak, rossz lévén, amin állanak, az alap. Pulsnak egész tévedése benne van ebben a mondatában: Data zu einem Subjektsinhalt gewährt mir der Wahrnehmungsact nicht; es kann also in dem auszusprechenden Satze nur die ganz inhaltsleere reine Subjektsform zum Ausdruck gelangen. (36. l.) Így jut aztán ehhez a véleményhez: Ist — — meiner

szorított osztályozásnál. Azaz a külső formánál maradnak. Sigwart szép, élvezetes munkája logikai alapon lévén felépítve, szintén csak holmi osztályozást nyújt végeredmény gyanánt.¹ Wundt

Anschauung nur eine Wirkungsweise gegeben, der Komplex aller anderen d. i. das Ding (bezw. die Ursache) dagegen wegen Hemmung meiner Wahrnehmung (sei dieses objektiv oder subjektiv), verborgen, so habe ich für den auszusprechenden Satz nur einen Prädikatsinhalt (bellen), da jedoch die Beziehung auf eine Ursache (nach dem Kausalitätsgesetz) selbstverständlich ist, so tritt das Prädikat als finites verbum auf (es bellt). Wird nun die Hemmung meiner Wahrnehmung gehoben, so gelange ich für den Satz zu einen Subjektsinhalt (es bellt — der Hund), wird sie nicht gehoben, muss ich mich mit der »reinen Subjektsform« begnügen (es bellt). (45. l.) Azért idéztem ezt a maga egészében, mert általános nézet az u. n. alanytalan mondatok keletkezésére és csirájokban alanytalan voltokra. Eszerint a villámlásnak és mennydörgésnek, mint cselekménynek az észleletéhez az ember csak akkor tett volna alanyt, ha a villámlót és mennydörgőt látja, minthogy nem látta, alanytalanul hagyta! Később pedig — mert egy ideig mellettök, illetve bennök az alanynak csak puszta formája (die reine Subjektsform) volt meg! — a cselekmény helyét tette hamis következtetéssel okúl t. i. az eget. »Bleibt nun meine Beobachtungsfähigkeit stets eine beschränkte, so mache ich durch einen Trugschluss den Ort des Vorganges schliesslich zur Ursache. (37. l.) Úgy szemre megfélelő magyarázat is volna ez, de mélyebb lélektani elmélkedés nélkül való. Nevetséges! Mintha az ember, mikor már a fejlődésben odáig ért, hogy a villámlás stb. nemcsak érzéki benyomást tett rá, hanem képzetet keltett benne, ezeket a képzeteket, a félelemnél fogva, mely eltöltötte, össze nem kötötte volna a villámló, mennydörgő, szóval az ijesztő, fenyegető képzetével. Az égre, mint olyanra csak a félelem csillapultával gondolt, de akkor sem félelem nélkül. Elvégre szeretném tudni, hogyan lehetséges az a képzelő (mert hiszen megfigyelő!) embernél, hogy olyan intenzív hatásokra, a milyeneket a természeti jelenségek, az időjárás változások előidéznek, ne alakúljon az agyában ezek okozójáról valamiféle a hatáshoz mért képzet, bármily hazug képzet is.

¹ Sigwart: Impersonalien, 45 l. Das Subject, das diese Erscheinungen hervorbringt in der Phantasie bestimmt (!) zu gestalten, war das nächstliegende; eddig Sigwart pszichologus, de folytatja: die nüchterne Auffassung verzichtet darauf und hält sich bloss an die Erscheinung, als solche. Itt már logikus és felületes. Vö. azonban eddigi fejtegetésemmel Sigwart következő sorait: In einzelnen Fällen allerdings, wo in denselben Formen Bewegungen und Umstände erscheinen, die durch ihre Natur und gewählten Ausdruck auf eine äussere Macht hinweisen, muss in es noch der Gedanke dieser Macht, wenn auch noch so verblasst, anerkannt werden. (42. l.)

Sigwartnak az a nézete, hogy *es klopft*-ban »nur das Gehörte, unter Abstraction von dem, den Laut hervorbringenden Subject den Gegenstand meiner Aussage bildet« és hogy mi itt csupán »auf die Gehörwahrnehmung beschränkt sind« (29. l.) csupa felületesség. Ha kopogást hallok, az igaz, hogy csak a kopogás, mint hangbenyomás keltette fel a figyelmemet, maga

»bestimmtes Urteil«-ja sem magyaráz meg többet ezeknél.¹ Marty Miklosichra és Brentanora támaszkodik, mikor az u. n. alany-

a kopogó érzékeim elől el van zárva; de vajjon a képzelem elől is? Nem motoszkál-e agyamban az a sejtett ok a hang mineműségéből bennem kialakúlható minden elképzeltető alakban? S ha azt mondom, hogy *es klopft*, (vmi kopog), evvel nemcsak tudomásul akarom adni, hogy a kopogást hallom, mint Sigwart állítja, hanem ebben már a *was klopft?* kérdés is benn rejlik s a hang sajátossága alapján, erre a kérdésre való felelet gyanánt egy vagy több az okozóra vonatkozó képzet is. Ez szintén a nyelvhez tartozik s a kifejezések megett ott kell rejleüie. Hiszen ha csak azt a félelmet, meglepetést stb. feltüntető hangárnyalatot tekintem is, melyet a kopogóról való sejtelem vegyít a kifejezésbe, már akkor sem beszélhetek arról, hogy az *es klopft* pusztán a hangészlelet kifejezője. Ép így az *es brennt* magyarázata. Ha azt mondom *es brennt!* ámbár nem tudom bizonyosan mi ég, mégis ott motoszkál a fejemben minden lehetséges alany: faluhelyt pl. a ház, szalma stb. Mindenki tapasztalhatta már, hogy pl. falun a *tüz van* gondolathoz *mi ég?* kérdés is felszökken s a képzelet a lehetőségeket azonnal megalkotja. Ez a gyors lelki processzus a félrevert harang hangját vagy a füst megpillantását követő *es brennt! tüz van!* kiáltásban már kifejezést nyert, Sigwart 37. l. jegyz. »Dass irgend etwas brennt, ein Haus, eine Scheune, ein Wald, versteht sich selbst und ist gar nicht zweifelhaft, aber dieses im Einzelnen zunächst unbekanntes Subject ist nicht gemeint (?) — dann würde gesagt »etwas brennt« (?), — sondern nur die Thatsache, dass da oder dort in einer bestimmten Richtung ein Brand ausgebrochen ist, . . . ich frage zunächst: wo brennt's? und dann erst: was brennt? Ez mind szépen van elmondva, Sigwart ügyes író. De nem mindig egyszersmind ügyes gondolkozó. Abból, hogy az emberek legtöbbsnyire azt kérdezik: kinél van a tűz? hol ég? nem az látszik, hogy a következő kérdés: mi ég? másodsorban lép fel a tudatban. Hanem csak a társas együttlétből folyó érdeklődés, a kíváncsiság és más ilyes téteti az emberrel ezt a kérdést. A tűz tárgyára vonatkozó kíváncsiságát már a saját maga képzeletében felmerült »ház vagy szalma vagy pajta«, szóval a lehetséges képzetekkel valamennyire lecsillapította s most a *hol?* izgatja elsősorban, annál is inkább, mert ez amannál bizonytalanabb, ezt csak mástól tudhatja meg. De aztán a benne első sorban önkéntelenül felmerült *mi?* kérdés, hogy rá másoktól szintén teljesen megbizonyosító választ kapjon, újra ajkára jő. Egyébiránt ez, mint fejtegetéséből tudnivaló, nem tartozik az ú. n. alanytalan mondatok körébe. Sigwartnak nagy hibája, hogy az »impersonáliákat« úgyszólván véges-végig olyan példákkal magyarázza, mintha azok általánosságban való megértéséhez a körülményeknek, melyek között előfordulnak, okvetlen hozzá kellene járulniok.

¹ Logik I. Stuttgart. 1880. 155. l. Wir lassen vorzugsweise das Subject dann unbestimmt, wenn das ungehörige Prädicat ein Verbalbegriff ist, der eine vorübergehende oder wechselnde Erscheinung bezeichnet. Dies ist begreiflich genug: der wechselnde Vorgang zieht die Aufmerksamkeit auf sich, während sich doch das handelnde Subject der Beobachtung gänzlich entziehen kann. De csak a szemlélet elől, a képzelet elől nem!

talán mondatokat (*es blüzt, es regnet, es klopft, es spuckt* stb.) egytagú ítéleteknek tartja.¹

¹ Miklosich: Subjectlose Sätze 25. l. . . . wird es (t. i. das Subject) nicht gesucht, oder zwar gesucht, jedoch nicht gefunden, (ez is lehetséges?) dann kann nur das Prädicat gedacht und ausgesprochen werden und wir erhalten ein subjectloses Urtheil, einen subjectlosen Satz, wofür man auch, Prädicatsurtheil, Prädicatsatz sagen könnte . . . stb. stb. Erre és egyáltalában Miklosichra nézve egész fejtegetésemre utalok.

Brentano: Psychologie stb. Leipzig 1874. II. Buch. 276. l. Wenn wir sagen »A ist«, so ist dieser Satz nicht, wie viele geglaubt haben und noch jetzt glauben, eine Prädication, in welcher die Existenz als Prädicat mit als Subject verbunden wird. Ez nagyon helyes, csakhogy épen abból az okból, amit Brentano nem akar elfogadni. T. i. *ist* nem lehet állítmány, mert a létezés a tudatban apriori fogalom s az észlelet principiuma, tehát mint ilyen állítmányul nem is szolgálhat. Mint ilyen tudnillik. A létezés csak akkor állhat állítmányképen, ha valamely dolog meglételetét akarjuk kiemelni. A 185. lapon ezt mondja Brentano: Was nun der Namen Existenz eigentlich besage, darüber sind die Philosophen nicht einig, obwohl nicht bloss sie, sondern jeder einfache Mann ihn mit aller Sicherheit zu gebrauchen weiss. Aber es scheint nicht schwer einzusehen, dass es ein sehr abstracter Begriff ist, wenn anders er wirklich aus der Erfahrung gewonnen werde und nicht (was anzunehmen immer sein Missliches hat) als apriorischer Begriff vor aller Erfahrung in uns vorhanden war. Sollte es hienach denkbar sein, dass schon das erste Empfinden eines Kindes nicht bloss von einer Vorstellung des Empfindungsactes, sondern zugleich von einer Wahrnehmung desselben begleitet sei? Von einer Erkenntniss, dass er ist? von einem Urtheile, welches mit dem psychischen Phänomene als Subject den Begriff der Existenz als Prädicat verknüpft? Tehát azért nem lehet apriori a létfogalom? Brentano tán azt hiszi, hogy a gyermek épúgy szerzi meg annak a tudatát, hogy ő van, mint ahogy pl. ezt az ítéletet alkotja: a tej fehér. A gyermeknek azok az ismeretei, melyek a pusztá létezésére vonatkoznak, nem ítéletek még, sőt nem is ismeretek; a világ és a dolgok s így a maga létezése is tisztán érzéket és érzetek útján fejlődik ki előtte, válik benne, igazán elmondhatni, öntudatlanul tudatosá s már alapul szolgál a csak ezután jövő tulajdonképeni, az érzékek útján támadó ítéletek alkotásánál. Ha Brentano azt mondja a 276. lapon, hogy »Nicht die Verbindung eines Merkmals „Existenz“ mit A, sondern A selbst ist der Gegenstand, den wir anerkennen«, ebben Sigwartékkal szemben kifogástalanul igaza van. De, ha azt hiszi, hogy most már az *A ist*-ben egytagú ítéletet mutatott be, nagyon csalódik. Hogy az *A ist* ilyen alakban nem is ítélet, gondolkodásunkban, t. i. így, (azaz *ist* hangsúlytalanul) soha meg nem jelenik s csak logikai elvonással képezhető, bizonyos. Az *ist*, mondom, így magában állítmány nem lehet; hiszen ha csak annyi mondani való volna, azaz ha lehetne csak annyit mondani valami tárgyról, hogy *van*, rá n k nézve nem is léteznék. Ezt Brentano is elismeri olyformán, mikor azt mondja, hogy »A selbst ist der Gegenstand den wir anerkennen.« De vajjon ez az *Anerkennung* az *ist*-nek reális segítségével történik-e, az A-hoz való reális hozzájárulásával? Nem. Tehát magán az A-n, mint *Gegen-*

Sem »impersonalia«, sem »alanytalan« mondatok, sem a legprimitívebb ítéletek, tehát az időjárásra és csakis az erre vonatkozó szólások; de sajátosság természetöknél fogva, csakugyan külön nyelvi kategóriába valók. Ez a sajátosság természetök fejlődő alanyuktól van. A meteorológikus mondatok alanya fejlődésének három szakát kell megkülönböztetni, melyek mint a fejlődési szakok általában, egymásba átfolynak. E három szak közül kettőben az alany, azaz fejlődő eszmei tartalma külső formában nem jelentkezik. Először, mikor az eddigi külső forma szűkké, vagy általában meg nem felelővé válik a fejlődő eszmei tartalom kifejezésére, ilyenkor már a régi forma csak a nyelv maradiságánál fogva lép fel olykor-olykor; ezt a szakot az a lelki momentum jellemzi, hogy érezzük a régi forma tökéletlenségét s így minél ritkábban használjuk, ellenben a tovább fejlődésében egyre jobban hatalmasodó eszmei tartalomnak adunk félénken egy-egy esetben vagy alkalomadtán kifejezést. Másodszer pedig olyankor, mikor a tovább fejlődött, tehát új eszmei tartalom már annyira uralkodik a tudatban, hogy felesleges a külső formát is kitenni a szólásban s ezt a fejlődési fokot az a lelki momentum jellemzi, hogy mindig készek vagyunk az eszmei tartalom külső formáját odatenni, ez mindig nyelvhelyen van s csak a rövidsége való törekvés marasztja bennünk. *A még nem és már nem között van* aztán az a szak, mikor a fejlődő eszmei tartalom elemi erővel tör elő s mohón keresi a külső formát. Természetes, hogy — eszmei fejlődésről lévén szó — a nyelv maradi formája nem tarthat lépést, a régi alakok csak lassan tűnnek el, hogy később újaknak adjanak helyet; viszont épen mert fejlődésről van szó, ez pedig természeténél fogva meg nem állapodhatik, már az eszmei tartalom külső formájának legvirágzóbb használati fokán is hangzanak el olyan

stand-on kell keresnünk azokat a feltételeket, melyek lehetővé teszik az A tárgy létezőnek való elismerését. Ezek A tulajdonságai, melyekben érzelmeinknek megnyilatkozik s általok a bennünk már eleve meglevő általános létfogalomnak individuális formát ad. Az *A ist* ítéletforma tehát, ámbár itt csakugyan »Ist' kann nur als zeichen der Anerkennung... aufgefasst werden«, mint Marty mondja, Viertelj. XVIII. 441 l., nemesak hogy nem egytagú ítélet, hanem még kéttagú ítéletnek is hosszú! Mert a hangsúlytalan *ist*-nek minimális jelentősége sincsen az A mellett, mely magában is épolyan jó ítélet, mint az a copulás logikai forma. Az *es blizt* stb. szólások állítólagos *aequivalenseire*, a *Blizt ist*-, *Blitzen ist*-féle logikai alakokra ugyanez áll.

szólások, melyekben ismét a puszta eszmei tartalom az alany vagyis inkább az alany külső formájának híjával van.¹

Mert a nyelv, mint ilyen, nemcsak maga a praktikus célzatú külső forma, hanem a gondolkozással együtt fejlődő eszmei tartalom is. A praktikus gramatika céljainak megfelelőleg, mozdatatlanná dermeszti a nyelvet, hogy annál könnyebben elsajátíttassa a beszélni óhajtókkal a különféle formákat. De a nyelvtudomány, melynek a teoretikus gramatikában érvényesülnie kell — mindezeket ismétlem most végül — nem állhat meg a külső formánál, mely végre is nem lényege a nyelvnek. Neki a nyelvjelenségek természetét kell kutatnia s ebből levonnia a meghatározásokat. A mondat, az ítélet ikrekhez hasonlítható, kik közül az egyik a dédelgető szülői háznál marad, teljes szabadságban, senkitől sem korlátozva, a másikat rossz sorsa kiveti a világba, ahol a sok durva érdeke szűk térre szorítja s csak részben engedi érvényesülni. Eredeti természete azonban nem változik meg s a korlátok ellenére is érvényesülni törekszik. Valamint tehát alanytalan ítélet nincsen, nincsen alanytalan mondat sem. Ilyesminek a látszata csak a külső forma szűk volta, a benne rejlő eszmei tartalom részleges érvényesülése következtében áll elő. Azokat a szólásokat, melyeket a gramatikások alanytalan mondatok néven külön kategóriába soroztak, redukálni kell az időjárásra vonatkozó szólásokra. Ezeket sajátosságos természetöknél fogva egészen külön osztály illeti meg a többi közönséges elliptikus mondatoktól. Ez az osztály: *a fejlődő alanyú mondatok osztálya.*

¹ Én tulajdonképen csak a magyar meteorológikus mondatok alanyának fejlődését mutattam be. Ez a fejlődés természetesen áll minden nyelv hasonló szólására nézve. S az alanyok magok is a különböző fejlődési fokon lényegükben ugyanazok, ha mindjárt a szó maga más is néha. Az isten és utána az ég következetesen megvan mindenütt; ha itt-ott az »idő« fogalmát a világ helyettesíti, ez, mint kifejtettem volt, ugyancsak természetes. V. ö. szyr sattit ed-dinji eszött- barakit ed-dinji villámlik a világ, ahol ed-dinji világosan kimutathatólag a régebbi alsama, ég helyébe lépett. A németben a hasonló eszmei tartalmat az *es*, mely az ófn.-tól kezdve van meg, gátolja formai megnyilatkozásában.

UTÓSZÓ.

Az a huszonnégy esztendőes fiatalember, aki ezt a mély járatu munkát megírta, aki a fejlődő alanyu mondatok elméletét megalkotta, ma már, midőn e munka megjelenik, nem él, nem munkál közöttünk. Szegény barátunk, *Székely Ábrahám*, 1903. november 17-én meghalt, mielőtt munkáját nyomtatásban láthatta volna. Boldogtalan, rövid élete tipikus példája volt ama becsületesen élő s a világ számtalan igazságtalansága ellen magamésző lázban küzdő fiatal emberek életének, akik elvesznek időnek előtte, mert becsületes lelkük szüzi tisztasága megfűlad a törtető jelennek romlott, fojtó levegőjében. Méltó, hogy részleteiben is megismerjök élete folyását, hiszen szegény Székely nemcsak a barát szívébe oltotta be emlékezetét eltörölhetetlenül. E munkája is, egyéb, hagyatékában talált másnemű írásai is azt a gondolatot keltik, hogy irodalmi életünk fejlődésének kutatóit érdekelni fogják Székely Ábrahám oly hamar kilobbant életének adatai. S bármily nehezünkre esik is hideg szavakban arról írunk, ki még néhány héttel ezelőtt a mi legmeghittebb barátunk volt, hadd szolgáljunk mi ez adatokkal. A tudomány még a baráti szív ügyeinek is felette áll. Adatait megköveteli, még akkor is, ha könnyeken szűrődtek keresztül.

* *

Székely Ábrahám 1879. január 5-én született Kabán, Hajdu vármegyében. Az elemi iskolát magánuton, középiskolai tanulmányait a nagyváradi állami főreáliskolában végezte el. Nem volt első tanuló, de mindig a legjobbak közt emlegették tanárai. Azokhoz a nagytehetségű fiúkhoz tartozott, akik nem tudnak mindenféle rendű és rangú kötelességet egyforma buzgalommal teljesíteni. Még nagyobb-diák korában megérezte hajlamait s az önálló tehetség szokásaként ama tárgyakhoz fordult, amelyek a hajlamainak leginkább megfelelnek. A nyelvi tárgyakat szerette, s mindig az első »magyar« és dolgozatró volt az osztályban.

Érettségi után nyilvánult először bámulatos akarateréje. Kimondta, hogy nem lesz mérnök, s mai iskolai viszonyaink szerint ezzel oly feladatot vállalt magára, amelynek megoldása, a mai diák legnagyobb és legnemesebb küzdelmeihez tartozik. Érettségi

bizonyítvánnyal a kezében újra érettségi elé állt és letette a vizsgálatot a latinból s a görögből is. Előbb a jogi pályára gondolt, mert így nem kellett volna messzire menni Kabáról. Azt Váradon is el lehetett volna végezni. De azután megtalálta ő is azt a pályát, amelyik mai irodalmi viszonyaink mellett mégis a legjobban illik az olyan ifjúnak, kinek irodalmi álmai vannak.

Székely 1898 őszén Budapestre jött és szeptember 13-án beiratkozott egyetemünk bölcsészeti fakultására. Simonyi és Szinyei előadásai hatottak rá a legmélyebben. A Simonyi egyetemi Nyelvtani Társaságának sokáig egyik legkiválóbb munkása volt ez a csodálatosan becsületes tekintetű ifju, akinek érdeklődése itt fordult a nyelvtudomány problémái felé. Szinyei a finnek felé fordítja figyelmét. Talán már az első finn órákon feltámadt lelkében, ebben a mindíg eredeti forrást kutató lélekben az a vágy, hogy megkeresse Suomi földjét.

Vágya 1900 tavaszán vált valóra. A maga emberségéből útra kerekedett s hosszas bajok után — egy teherhajóra szállt Lübeckben s óriási tengeri viharokat kellett átélnie — érkezett Finnországba. Helsingforsban igen megszerették Székelyt s itt meg is tanult finnül tökéletesen beszélni és írni. A nyarat Kuopióban (a kuopioi kerület székvárosában) töltötte. Innen a nyár végén került vissza hozzánk. Sok tudást hozott magával, de ennél is több emléket, édeset és fájót, olyat, amelyik mélyen bevésődött szívébe, hogy onnan az a finn női arckép ne is mosódjon el soha...

Alig van idehaza ezután egy évig. Valami állandóan nyugtalanítja. Kapva-kap az alkalmon és egy igen szerény nevelői állásért Münchenbe megy az 1901. év őszén. Ott Székely nem iratkozott be az egyetemre. Sok szükségét látott, többet mint Helsingforsban, ahol mégis egy közben megszavazott kisebb ösztöndíj s a Nyelvőr segítsége megkereste volt. Elvegyül a nép életébe és olvassa a filozófusokat. Kant és Schopenhauer az ő két bibliája. Mind a kettő mély hatással volt rá. Gondolkodni Kant tanította meg, akit már jóval előbb olvasott. És fájó szívébe korán belopta magát a Schopenhauer pesszimizmusa.

1902 tavaszának végén kerül végleg haza. Most vasszorgalmával a tanári vizsgáknak ül. Szép sikerrel leteszi ezeket is egészen a legutolsóig. Közben doktori értekezésül gyűjti e munkájának anyagát. Szorgalmasan, szinte lázasan dolgozik, mint rendszeren. Kevés emberrel érintkezik, azok közt is keveset szeret igazán. Szinte érezte, hogy ez az egész földi élet, amint itt zsi bong körülötte, oly igazságtalan lesz hozzá. Erősnek hittük, pedig erejét a szenvedésekben rég elvesztette már. Valami ragadós betegséget kapott, kórházba ment vele és nem jött ki onnan többé. November 19-én temették el, neháyan akik ismertük és szerettük. Kevesen álltak nyílt sírja körül. De akik munkáját olvassák, velünk együtt fogják fájlalni kora vesztét!

RUBINYI MÓZES.